

ABS. 1.58.190

C. CRISPI
SALLUSTII
BELLI
CATILINARII
ET
JUGURTHINI
HISTORIÆ.

SECUNDUM EXEMPLA EMENDATISSIMA.

AERÆ:

EXCUDERANT J. & P. WILSON.

1808.

[Faint, illegible handwriting throughout the page]

William G. Mason

LIBRARY OF
SCOTLAND
MATH. NAT. HIST.
8. 1. 18. 18. 18.

C. CRISPI

SALLUSTII

BELLUM CATILINARIUM.

OMNIS homines qui sese student præstare ceteris animalibus, summa ope niti decet, vitam silentio ne transeant, veluti pecora, quæ natura prona, atque ventri obedientia, finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita : animi imperio, corporis servitio magis utimur : alterum nobis cum dis, alterum cum belluis commune est. Quo mihi rectius videtur ingenii, quam virium opibus, gloriam quærere ; et, quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxime longam efficere. Nam divitiarum et formæ gloriæ fluxa atque fragilis ; virtus clara æternaque habetur. — Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis, an virtute animi, res militaris magis procedere. Nam et prius, quam incipias, consulto ; et, ubi consulueris, mature facto opus est. Ita utrumque per se indigena, alterum alterius auxilio eget.

II. Igitur initio reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi, pars ingenium, alii corpus exercebant : et jam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant.

Postea vero quam in Asia Cyrus, in Græcia Lacedæmonii et Athenienses cœpere urbes atque nationes subigere, lubidinem dominandi causam belli habere, maximam gloriam in maximo imperio putare; tum demum periculo atque negotiis comperitum est, in bello plurimum ingenium posse. Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace ita, uti in bello, valeret, æquabilius atque constantius sese res humanæ haberent; neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneret. Nam imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum est. Verum, ubi pro labore desidia, pro continentia et æquitate lubido atque superbia invasere, fortuna simul cum moribus immutatur. Ita imperium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur. Quæ homines arant, navigant, ædificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, indocti ^{et} impulsiveque vitam, sicuti peregrinantes, transigere; quibus, profecto contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque juxta æstumo, quoniam de utraque filetur. Verum enim vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus, præclari facinoris, aut artis bonæ famam querit. Sed, in magna copia rerum, aliud alii natura iter ostendit.

III. PULCHRUM est bene facere reipublicæ: etiam bene dicere haud absurdum est. Vel pace, vel bello, clarum fieri licet: et qui fecere, et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tamen etsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere: primum, quod facta dictis sunt exæquanda: dehinc, quia plerique, quæ delicta reprehenderis, malevolentia et invidia

putant : ubi de magna virtute et gloria bonorum memores, quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit ; supra ea, veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus, initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum ; ibique mihi adversa multa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute, audacia, largitio, avaritia vigebant. Quæ tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium ; tamen, inter tanta vitia, imbecilla ætas ambitione corrupta tenebatur : ac me, cum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido, eadem, quæ ceteros, fama atque invidia vexabat.

IV. Igitur, ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam ætatem a republica procul habendam decrevi, non fuit consilium, socordia atque desidiosa bonum otium conterere ; neque vero agrum colendo, aut venando, servilibus officiis intentum, ætatem agere : sed, a quo incepto studio me ambitio mala detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi Romani carptim, ut quæque memoria digna videbantur, perscribere : eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus reipublicæ animus liber erat. Igitur de Catilinæ conjuratione, quam verissime potero, paucis absolvam : nam id facinus in primis ego memorabile existumo, sceleris atque periculi novitate. De cujus hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

V. LUCIUS CATILINA, nobili genere natus, magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentia bella intestina, cædes, rapinæ, discordia civilis, grata fuere ; ibique juventutem suam exercuit. Corpus patiens inedia,

vigilæ, alioris, supra quam cuique credibile est:
 animus audax, subdolanus, varius, cuius rei libet si-
 mulator ac dissimulato: alieni appetens, sui pro-
 fusus, ardens in cupiditatibus: satis loquentiæ, sa-
 pientiæ parum. Vastus animus immoderata, incre-
 dibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc, post
 dominationem Lucii Sullæ, lubido maxuma inva-
 lerat reipublicæ capiundæ; neque, id quibus modis
 adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam
 pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies
 animus ferox, inopia rei familiaris, et conscientia
 scelerum; quæ utraque his artibus auxeret, quas
 supra memoravi. Incitabant præterea corrupti
 civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se
 mala, luxuria atque avaritia, vexabant. Res ipsa
 hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tem-
 pus admonuit, supra repetere, ac, paucis, instituta
 majorum domi militiæque; quomodo rempublicam
 habuerint, quantamque reliquerint; ut paullatim
 immutata, ex pulcherruma, pessuma, ac flagitio-
 sissima facta sit, differere.

VI. URBEM Romam, sicuti ego accepi, condi-
 dere atque habuere initio Trojani, qui, Ænea duce,
 profugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his
 Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus,
 sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam
 in una ^{one civi} moenia convenere, dispari genere, dissimili
 lingua, alii alio more ^{interpagit} viventes, incredibile memo-
 ratu est quam facile ^{conferunt} conuerint. Sed, postquam
 res eorum civibus, moribus, agris aucta, satis pro-
 pera, satisque pollens videbatur; sicuti pleraque
 mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est.
 Igitur reges populiue finitimi bello tentare: pauci
 ex amicis auxilio esse; nam ceteri, metu percussi,
 a periculis aberant. At Romani, domi militiæque

intenti; festinare, parare, alius alium hortari; hostibus obviam ire; libertatem, patriam, parentesque armis tegere: post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant; magisque dandis quam accipiendis beneficiis, amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen imperii regum habebant: delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum, reipublicæ consultabant: hi, vel ætate, vel curæ similitudine, PATRES appellabantur. Post, ubi regum imperium, quod, initio, conservandæ libertatis, atque augendæ reipublicæ fuerat, in superbiam dominationemque convertit; immutato more, annua imperia, binosque imperatores sibi fecere: eo modo minime posse putabant per licentiam inolescere animum humanum.

VII. SED ea tempestate cœpere se quisque extollere, magisque ingenium in promptu habere. Nam regibus boni, quam mali, suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creyerit: tanta cupido gloriæ inceserat. Jam primum juvenus, simul laboris ac belli patiens erat, in castris per usum militiam discebat: magisque in decoris armis et militaribus equis, quam in scertis atque conviviiis, lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labos insolitus, non locus ullus asper, aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus omnia cœmuerat. Sed gloriæ maximum certamen inter ipsos erat: sese quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici dum tale facinus faceret, properabat: eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant: laudis avidi, pecuniæ liberales erant: gloriam ingentem, divitias honestas volebant. Memorare

possem, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit; quas urbes, natura munitas, pugnando ceperit; ni ea res longius ab incepto traheret.

VIII. ^{he} Sed profecto Fortuna in omni re dominatur: ea res cunctas, ex lubricine magis quam ex vero, celebrat obscuratque. Atheniensium res gestæ, sicuti ego æstumo, satî amplæ magnificæque fuere; verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed, quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum qui fecere, virtus tanta habetur, quantum verbis eam potuere extollere præclarâ ingenia. At populo Romano numquam eâ copia fuit: quia prudentissimus quisque negotiosus maxume erat; ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus quisque facere, quam dicere; sua ab aliis beneficia laudari, quam ille aliorum narrare, malebat.

IX. Igitur domi militiæque boni mores colebantur; concordia maxuma, minuma avaritia erat; jus bonumque apud eos, non legibus magis quam natura, valebat. Jurgia, discordias, similitates, cum hostibus exercebant: cives cum civibus de virtute certabant: in suppliciis deorum magnifici domi parci, in amicis fideles erant. Duabus ^{virtutibus} his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat, æquitate, seque remque publicam curabant. Quorum rerum ego maxuma documenta hæc habeo; quod sæpius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius, revocati, bello excefferant, quam qui signa relinquere, aut, pulsi, loco cedere ausi erant; in pace vero, quod beneficiis, quam metu, imperium agita-

bant, et, accepta injuria, ignoscere quam persequi malebant.

X. SED, ubi labore atque justitia respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes feræ, et populi ingentes vi subacti, Carthago, æmula imperii Romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terræque patebant; Ævire Fortuna, ac miscere omnia, cœpit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis otium, divitiæ, optandæ aliis, oneri miseriæque fuere. Igitur primo pecuniæ, deinde imperii cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem, cæterasque artis bonas subvertit; pro his, superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere, edocuit: ambitio multos mortalis falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere; amicitias inimicitiasque, non ex re, sed ex commodo, æstimare; magisque vultum, quam ingenium bonum habere. Hæc primo paullatim crescere, interdum vindicari: post, ubi, contagio quasi, pestilentia invasit, civitas immutata, imperium, ex justissimo atque optumo, crudele intolerandumque factum.

XI. SED primo magis ambitio, quam avaritia, animos hominum exercebat: quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus, ignavus, æque sibi exoptant; sed ille vera via nititur; huic quia bonæ artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniæ studium habet, quam nemo sapiens concupivit: ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat: semper infinita, insatiabilis, neque copia, neque inopia, minuitur. Sed, postquam L. Sulla, armis recepta republica,

bonis initiis malos eventus habuit ; rapere omnes, trahere, domum alius, alius agros cupere ; neque ^{aut a suis} modum, neque ^{in his rebus} modestiam, victores habere, ^{per vim} fœda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asiam ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem majorum, luxuriose nimisque liberaliter habuerat ; loca amœna, voluptaria, facile in otio ferocis militum animos molliwerant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani amare, potare ; signa, tabulas pictas, vasa cœlata mirari ; ea privatim ac publice rapere ; delubra spoliare ; sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundæ res sapientium animos fatigant : ne illi, corruptis moribus, victoriæ temperarent.

XII. POSTQUAM divitiæ honori esse cœpere, et eas gloria, imperium, potentia sequebatur, hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malevolentia duci cœpit. Igitur, ex divitiis, juventutem luxuria atque avaritia, cum superbia invasere ; rapere, consumere ; sua parvi pendere, aliena cupere ; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi atque moderati habere. Operæ pretium est, quum domus atque villas cognoveris in urbium modum exædificatas, visere templa deorum, quæ nostræ majores, religiosissimi mortales, fecere. Verum illi delubra deorum pietate, domos sua gloria decorabant ; neque victis quidquam, præter injuriæ licentiam, eripiebant. At hi contra, ignavissimi homines, per summum scelus, omnia ea fociis adimere, quæ fortissimi viri victores reliquerant : proinde quasi injuriam facere, id demum esset imperio uti.

XIII. NAM quid ea memorem, quæ, nisi iis qui videre, nemini credibilia sunt: a privatis compluribus subversos montes, maria constructa esse; quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiæ; quippe, quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed libido stupri, ganeæ, cæterique cultus, non minor incesserat: viros pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi causa, terra marique omnia exquirere; dormire prius, quam somni cupido esset; non famem, aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Hæc juventutem, ubi familiares opes ^{hæc} deiecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus haud facile lubricinibus carebat: eo profusius omnibus modis quæstui atque sumptui deditus erat.

XIV. IN tanta tamque corrupta civitate, Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se, tamquam stipulatorum, catervas habebat. Nam, quicumque impudicus, adulter, ganeo, manu, ventre, pene, bona patria laceraverat; quique alienum æs grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret; præterea, omnes undique parricidæ, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis iudicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua, perjurio aut sanguine civili alebat; postremo, omnes quos flagitium, egestas, conscius animus exagitabat; ii Catilinæ proximi familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in amicitiam ejus inciderat, quotidiano usu atque illecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxime adolescentium familiaritates adpetebat: eorum animi molles et ætate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur. Nam, uti cujusque studium

ex ætate flagrabat, aliis scorta præbere; aliis canes atque equos mercari; postremo, neque sumptui, neque modestiæ suæ parcere, dum illos obnoxios fidoique faceret. Scio fuisse nonnullos, qui ita æstumarent, juventutem, quæ domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse: sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam comperitum foret, hæc fama valebat.

XV. JAM primum adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat; cum virgine nobili, cum sacerdote Vestæ, alia hujuscemodi contra jus facque. Postremo, captus amore Aureliæ Orestillæ, cujus, præter formam, nihil umquam bonus laudavit; quod ea nubere illi dubitabat. timens privignum adulta ætate; pro certo creditur, necato filio, vacuum domum scelestis nuptiis fecisse. Quæ quidem res mihi in primis videtur causa fuisse facinoris maturandi. Namque animus impurus, dis hominibusque infestus, neque vigiliis, neque quietibus sedari poterat; ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos exsanguis, fœdi oculi, citus modo, modo tardus incessus; prorsus in facie vultuque vecordia inerat.

XVI. SED juventutem, quam, ut supra diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testes signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere; post, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, majora alia imperabat; si causa peccandi in præsens minus suppetebat, nihilo minus insontes, sicuti fontes, circumvenire, jugulare: scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus gratuito potius, melius atque crudelis erat. His amicis sociisque confusus Catilina, simul quod æs alienum per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius

suo usi, rapinarum et victoriæ veteris memores, civile bellum exoptabant; opprimundæ reipublicæ consilium cepit. In Italia nullus exercitus: Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat: ipsi consulatum petundi magna spes: senatus nihil sane intentus: tutæ tranquillæque res omnes: sed ea prorsus opportuna Catilinæ.

XVII. Igitur circiter Kalendas Junias, L. Cæsare et C. Figulo consulibus, primo singulos appellare: hortari alios, alios tentare: opes suas, imparatam rempublicam, magna præmia conjunctionis docere. Ubi satis explorata sunt, quæ voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo, et plurimum audaciæ. Eo convenere, senatorii ordinis, P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullæ, Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Portius Læca, L. Bestia, Q. Curius: præterea, ex equestri ordine, M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinus Capito, C. Cornelius: ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant præterea complures paullo occultius consilii hujusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur, quam inopia, aut alia necessitudo.— Ceterum juvenus pleraque, sed maxume nobilium, Catilinæ inceptis favebat: quibus in otio vel magnifice, vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum, quam pacem, malebant. Fuere item ea tempestate, qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum ejus consilii fuisse; quia Cn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat, cujusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere: simul consilium, si conjuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

consequitur

XVIII. SED antea item conjuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina; de qua, quam verissime potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido consulibus, P. Autronius et P. Sulla, legibus ambitus interrogati, pœnas dederant. Post paullo Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere, quod intra legitimos dies *ante* profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adolescens nobilis, summæ audaciæ, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc, Catilina et Autronius, consilio communicato, parabant in Capitolio, Kalendis Januariis, L. Cottam et L. Torquatum consules interficere; ipsi, fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Ea re cognita, rursus in Nonas Februarias consilium exdis transulerant. Jam tum non consulibus modo, sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturasset pro curia signum sociis dare, eo die, post conditam urbem Romanam, pessimum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit.

XIX. POSTEA Piso in citeriorem Hispaniam quæstor pro prætore missus est, adnitente Crasso, quod eum infestum inimicum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus provinciam invitus dederat: quippe scdum hominem a republica procul esse volebat: simul, quia boni quam plures præsidium in eo putabant: et jam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provinciam, ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ducabat, iter faciens, occisus est. Sunt qui ita dicunt, imperia ejus injusta, superba, crudelia, barbaros nequivisse pati: alii autem, equites illos, Cn.

Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate ejus Pisonem adgressos; numquam Hispanos præterea tale facinus fecisse, sed imperia sæva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio relinquemus. De superiore conjuratione satis dictum.

XX. CATILINA ubi eos, quos paullo ante memoravi, convenisse videt; tametsi cum singulis multa sæpe egerat, tamen in rem fore credens universos adpellare et cohortari, in absconditam partem ælium secedit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujuscemodi habuit. “Ni virtus fidesque vestra spectata mihi forent, nequidquam opportuna res cecidisset; spes magna, dominatio, in manibus frustra fuissent: neque ego, per ignaviam, aut vana ingenia, incerta pro certis capta, rem. Sed, quia multis et magnis tempestatibus vos cognovi fortes fidosque mihi, eo animus ausus maxumum atque pulcherrimum facinus incipere: simul, quia vobis, eadem mihi, bona malaque intellexi; nam idem velle atque nolle, ea demum firma amicitia est. Sed ego quæ mente agitavi, omnes jam antea diversi audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, cum considero, quæ conditio vitæ futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. Nam, postquam respublica in paucorum jus atque ditionem concessit, semper illis reges, tetrarchæ vestigiales esse; populi, nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus, sine gratia, sine auctoritate, his obnoxii, quibus, si respublica valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiæ apud illos sunt, aut ubi illi volunt: repulsas nobis reliquere, pericula judicia, egestatem. Quæ quousque tandem patiemini, for-

tissimi viri? Nonne emori per virtutem præstat, quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alienæ superbix ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verum enim vero, pro deum atque hominum fidem! victoria nobis in manu: viget ætas, animus valet: contra illis, annis atque divitiis, omnia consenuerunt. Tantum modo incepto opus est: cetera res expediet. Etenim quis mortalium cui virile ingenium, tolerare potest, illis divitias superare, quas profundant in extruendo mari et montibus cœquandis; nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas, aut amplius, domos continuare; nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Cum tabulas, signa, toreumata emunt; nova diruunt, alia ædificant; postremo omnibus modis pecuniam trahunt, verant: tamen summa lubricine divitias vincere nequeunt. At nobis domi inopia, foris æs alienum; mala res, spes multo asperior: denique, quid reliqui habemus, præter miseram animam? Quin igitur expergiscimini? En illa, illa quam sæpe optastis, libertas, præterea divitiæ, decus, gloria, in oculis sita sunt! fortuna omnia victoribus præmia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica magis, quam oratio, hortentur. Vel imperatore, vel milite me utimini: neque animus, neque corpus a vobis aberit. Hæc ipsa, ut spero, vobiscum consul agam; nisi forte animus fallit, et vos servire, quam imperare, parati estis."

XXI. POSTQUAM accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res, neque spes bona ulla; tamen etsi illis quieta movere, magna merces videbatur, tamen postulare plerique, uti proponerat, quæ conditio belli foret; quæ præmia armis peterent; quid ubique opis aut

heaps

spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia quæ bellum atque lubido victorum fert. Præterea esse in Hispania ceteriore Pisonem, in Mauritania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consilii sui participes, petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem, et omnibus necessitudinibus circumventum: eo consulem initium agendi facturum. Ad hoc, maledictis increpat omnis bonos: suorum unumquemque nominans laudare: admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suæ, complures periculi aut ignominie, multos victoriæ Sullanae, quibus ea prædæ fuerat. Postquam omnium animos alacris videt; cohortatus, ut petitionem suam curæ haberent, conventum dimisit.

XXII. FUERE ea tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habita, cum ad iurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem, vino permixtum, in pateris circumtulisse; inde, cum post exsecrationem omnes degustavissent, sicuti in solemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, atque eo, dictitare, fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta hæc, multa præterea, existimabant, ab iis, qui Ciceronis invidiam, quæ postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui pœnas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

XXIII. SED in ea conventionem fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus: quem censores senatu, probri gratia, amoverant. Huic homini non minor vanitas, quam

audacia : neque reticere, quæ audierat, neque suamet ipse scelera occultare : prorsus neque dicere, neque facere, quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo : cui cum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montesque polliceri cœpit ; minari interdum ferro, nisi obnoxia foret ; postremo ferocius agitare, quam solitus erat. At Fulvia, insolentiæ Curii causâ cognita, tale periculum reipublicæ haud occultum habuit sed, sublato auctore, de Catilinæ conjuratione quæ quoque modo audierat, compluribus narravit. Ea res imprimis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia æstuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus adeptus foret. Sed, ubi periculum advenit, invidia atque superbia postfuere.

XXIV. Igitur, comitiis habitis, consules declarantur M. Tullius et C. Antonius ; quod factum primo popularis conjurationis concusserat. — Neque tamen Catilinæ furor minuebatur : sed in dies plura agitare ; arma per Italiam locis opportunis parare : pecuniam suam, aut amicorum fide sumtam mutuam, Fæstulas ad Manlium quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse dicitur ; mulieres etiam aliquot, quæ primo ingentis sumtus stupro corporis toleraverant ; post, ubi ætas tantummodo quæstui, neque luxuriæ, modum fecerat, æs alienum grande conflaverant : per eas se Catilina credebatur posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adjungere sibi, vel interficere.

XXV. SED in his erat Sempronia, quæ multa sæpe virilis audaciæ facinora commiserat. Hæc mulier genere atque forma, præterea viro, liberis satis fortunata: litteris Græcis atque Latinis docta; psallere, saltare elegantius, quam necesse est probæ: multa alia, quæ iustrumenta luxuriæ. Sed ei cariora semper omnia, quam decus atque pudicitia fuit: pecuniæ an famæ minus parceret, haud facile decerneres: libido sic accensa; ut sæpius peteret viros, quam peteretur. Sed ea sæpe antehac fidem prodiderat, creditum abjuraverat, cædis conscia fuerat, luxuria atque inopia præceps abierat. Verum ingenium ejus haud absurdum: posse versus facere, jocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci: prorsus multæ facetiæ multique lepos inerat.

XXIV. His rebus comparatis, Catilina nihilo minus in proximum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus, aut astutiæ deerant. Namque, a principio consulatus sui, multa pollicendo per Fulviam, effecerat, ut Q. Curius, de quo paullo ante memoravi, consilia Catilinæ sibi præderet. Ad hoc, collegam suum Antonium pactione provinciæ perpulerat, ne contra rempublicam sentiret; circum se præsidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Catilinæ neque petitio, neque insidiæ quas consulibus in campo feceret, prospere cessere; constituit bellum facere, et extrema omnia experiri, quoniam quæ occulte tentaverat, aspera sædæque evenerant.

XXVII. IGITUR C. Manlium Fæstulas atque in

eam partem Etruriæ, Septimium quemdam Camer-tem, in agrum Picenum, C. Julium in Apuliam dimisit; præterea alium alio, quem ubique opportunum credebat. Interea Romæ multa simul moliri: consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum telo esse, item alios jubere: hortari, uti semper intenti paratique essent: dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis, neque labore fatigari. Postremo, ubi multa agitantibus nihil procedit, rursus intempesta nocte conjurationis principes convocat per M. Porcium Læcam: ibique, multa de ignavia eorum questus, docet, "Se Manlium præmisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat: item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent: seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset: eum suis consiliis multum obficere."

XXVIII. Igitur, perterritis, ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius, senator, constituere ea nocte paullo post, cum armatis hominibus, sicuti salutatum, introire ad Ciceronem, ac de improvviso domi suæ imparatum confedere. Cyrius, ubi intellegit quantum periculi consuli impendeat, properare per Fulviam, dolum qui parabatur, enunciat. Ita illi, janua prohibiti, tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul, ac dolore injuriæ, novarum rerum cupidam, quod, Sullæ dominatione, agros bonaque omnia amiserat; præterea latrones cujusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea cum Ciceroni nunciarentur, ancipiti malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manlii quāvis, aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad senatum refert, jam antea vulgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, DARENT OPERAM CONSULES, NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAPERET. Ea potestas per senatum, more Romano, magistratui maxuma permittitur; exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque civis; domi militæque imperium atque iudicium summum habere: aliter, sine populi jussu, nulli earum rerum consuli ius est.

XXX. Post paucos dies L. Sænius, senator, in senatu litteras recitavit, quas Fæsulis adlatas sibi dicebat: in quibus scriptum erat, C. Manlium arma cepisse, cum magna multitudine, ante diem vi Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nunciabant; alii conventus fieri, arma portari, Capuæ atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Fæsulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque loca missi: ii utrique ad urbem imperatores erant; impediti, ne triumpharent, calumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Sed prætores, Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum; iisque permissum, "uti pro tempore atque periculo exercitum compararent." Ad hoc, "Si quis indicavisset de conjuratione, quæ contra rempublicam facta erat, præmium servo libertatem et sestertia centum; libero impunitatem ejus rei, et sestertia ducenta;" item [decrevere] "Uti gladiatoris familie Capuam et in cætera

To liene sanad alitio

municipia distribuerentur, pro cujusque opibus: Romæ per totam urbem vigiliæ haberentur, iisque minores magistratus præessent."

XXXI. Quibus rebus permota civitas, atque immutata urbis facies: ex summa lætitia atque lascivia, quæ diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia invasit: festinare, trepidare; neque loco, nec homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere; suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc, mulieres, quibus, reipublicæ magnitudine, belli timor insolitus, affligere sese, manus supplices ad cælum tendere; miserari parvos liberos; rogitare, omnia pavere; superbia atque deliciis omissis, sibi patriæque diffidere. At Catilinæ crudelis animus eadem illa movebat, tamen etsi præsidia parabantur, et ipse lege Plautia interrogatus ab L. Paullo. Postremo, dissimulandi causa, atque sui expurgandi, sicuti jurgio laceffitus foret, in senatum venit. Tum M. Tullius consul, sive præsentiam ejus timens, seu ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicæ; quam postea scriptam edidit. Sed, ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso vultu, voce supplici postulare, "Patres conscripti ne quid de se temere crederent: ea familia ortum, ita ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet: ne æstumarent, sibi patricio homini cujus ipsius, atque majorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perdita republica opus esse, cum eam fervaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romæ" Ad hoc maledicta alia cum adderet; obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: "Quoniam quidem circumventus,"

inquit, "ab inimicis præceps agor, incendium meum ruina restinguam."

XXXII. DEIN se ex curia domum proripuit: ibi multa secum ipse volvens; quod neque insidiæ consuli procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factum credeas, exercitum augere, ac prius, quam legiones scriberentur, antecapere quæ bello usui forent; nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment, insidias consuli maturent, cædem, incendia, aliaque belli facinora parent: sese prope diem cum magno exercitu ad urbem accessurum. Dum hæc Romæ geruntur, C. Manlius ex suo numero ad Marcium Regem mittit, cum mandatis hujuscemodi:

XXXII. "DEOS hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo periculum homini faceremus, sed uti corpora nostra ab injuria tuta forent: qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate fœneratorum, plerique patriæ, sed omnes fama atque fortunis, expertes sumus: neque cuiquam nostrum licuit, more maritimum, lege uti, neque, amisso patrimonio, liberum corpus habere; tanta sævitia fœneratorum atque prætoris fuit. Sæpe majores vestrum, miseriti plebis Romanæ, decretis suis inopiæ opitulati sunt: ac novissime, memoria nostra, propter magnitudinem eris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum ex solutum est. Sæpe ipsa plebes, aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit. At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt; sed

libertatem, quam nemo bonus, nisi cum anima simul, amittit. Te atque senatum obtestamur; consulatis miseris civibus; legis præsidium, quod iniquitas prætoris eripuit, restituatis; neve eam necessitudinem imponatis, ut quæramus, quonam modo uli maxume sanguinem nostrum pereamus."

XXXIV. AD hæc Q. Marcius: "Si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur: eâ mansuetudine atque misericordia senatum populumque Romanum semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit." At Catilina ex itinere plerisque consularibus, præterea optumo cuique, litteras mittit: "Se fallis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunæ cedere, Massiliam in exilium proficisci; non quo sibi tanti sceleris conscius; sed uti respublica quieta foret, neve ex sua contentione seditio oriretur." Ab his longe diversas [litteras] Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinæ redditas dicebat: earum exemplum infra scriptum.

XXXV. "L. CATILINA Q. Catulo S. Egregia tua fides, re cognita, gratam in magnis periculis fiduciam commendationi meæ tribuit. Quomobrem defensionem in novo consilio non statui parare, satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam, me dius fidius, veram licet cognoscas. Injuriis contumeliisque concitatus, quod, fructu laboris industriæque meæ privatus, statum dignitatis non obtinebam, publicam mihi eorum causam pro mea consuetudine suscepi: non quin æs alienum meis nominibus ex possessionibus solvere possem, cum alienis nominibus liberalitas Orestillæ, suis filiæque copiis, persolveret: sed quod

non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsa suspicione alienatum sentiebam. Hoc nomine satis honestas, pro meo casu, spes reliquæ dignitatis conservandæ sum secutus. Plura cum scribere vellem, nuciaturum est, vim mihi parari.— Nunc Orestillam commendo, tuæque fidei trado: eam ab injuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto.”

XXXVI. SED ipse, paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in agro Arretino, dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat, cum fascibus atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Hæc ubi Romæ comperta; senatus “Catilinam et Manlium hostes judicat; ceteræ multitudini diem statuit. ante quam sine fraude liceret ab armis discedere, præter rerum capitalium condemnatis.” Præterea decernit, “Uti consules dilectum habeant; Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero urbi præsidio sit.” Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxime miserabile visum: cui cum, ad occasum ab ortu solis, omnia domita armis paterent, domi otium atque divitiæ, quæ prima mortales putant, adfluerent; fuere tamen cives, qui neque remque publicam obstinatis animis perditum virent. Namque, duobis senati decretis, ex tanta multitudine, neque præmio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilinæ quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi, uti tabes, plerosque civium animos invaserat.

XXXVII. NEQUE solum illis aliena mens erat, qui conscii conjurationis; sed omnino cuncta plebes, novarum rerum studio, Catilinæ incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam

semper in civitate, quis opes nullæ sunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum mutari omnia student; turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea vero præceps ierat multis de causis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxime præstabant; item alii per dedecora patrimonii amissis; postremo omnes quos flagitium aut facinus domo expulerat; ii Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. Deinde, multi memores Sullanæ victoriæ, quod, ex gregariis militibus, alios senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu ætatem agerent, sibi quisque, si in armis forent, ex victoria talia sperabant. Præterea, juvenus quæ in agris, manuum mercede, inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita, urbanum otium ingrato labori prætulerant. Eos atque alios omnis malum publicum aiebat. Quo minus mirandum, homines egentis, malis moribus, maxuma spe, reipublicæ juxta ac sibi consuluisse. Præterea, quorum, victoria Sullæ, parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat, haud sane alio animo belli eventum expectabant. Ad hoc, quicumque aliarum atque senati partium erant, conturbari rempublicam, quam minus valere ipsi, malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat.

XXXVIII. NAM, postquam, Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus, tribunicia potestas restituta, homines adolescentes, [summam potestatem nati] quibus ætas animusque ferox, cœpere, senatum criminando, plebem exagitare; dein, largiundo atque pollicitando, magis incendere; ita ipsi clari

potentesque fieri. Contra eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas, senati specie, pro sua magnitudine. Namque, uti paucis absolvam, per illa tempora quicumque rempublicam agitavere, honestis nominibus, alii, sicuti populi jura defenderent, pars, quo senati auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes, pro sua quisque potentia certabant: neque modestia, neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. SED, postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus; plebis opes imminutæ, paucorum potentia crevit. Ibi, magistratus, provincias, aliaque omnia tenere: ipsi innoxii, florentes, sine metu ætatem agere; ceteros judiciis terrere, quo plebem in magistratû placidius tractarent. Sed, ubi primum dubiis rebus novandis spes oblata, vetus certamen animos eorum arrexit. Quod si primo prælio Catilina superior, aut æqua manu discessisset; profecto magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset, neque illis, qui victoriam adepti, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt: in his A. Fulvius senatoris filius; quem, retractum extinere, parens necari jussit. Isdem temporibus Romæ Lentulus, sicuti Catilina præceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se, aut per alios sollicitabat; neque solum cives, sed cujusquemodi genus hominum, quod modo [bello] usui foret.

XL. IGITUR P. Umbreus cuidam negotium

dat, uti legatos Allobrogum requirant, eosque, si possit, impellat ad societatem belli; existumans, publice privatimque ære alieno oppressos, præterea, quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus, plerisque principibus notus erat, atque eos noverat: itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum, requirere cœpit, "Quem exitum tantis malis sperarent? Postquam illos videt "queri de avaritia magistratuum, accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset; miseris suis remedium mortem expectare:" At ego," inquit, "vobis, si modo viri esse vultis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis." Hæc ubi dixit, Allobroges in maximam spem adducti, Umbrenum orare, uti sui misereretur: nihil tam asperum, neque tam difficile, quin cupidissime facturi essent, dum ea res civitatem ære alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit; quod foro propinqua, neque aliena consilii, propter Semproniam: nam tum Brutus ab Roma aberat. Præterea Gabinium arcessit, quo major auctoritas sermoni inesset: eo præsentem conjurationem aperit; nominat socios, præterea multos cujusque generis innoxios, quo legatis animus amplior esset: dein eos pollicitos operam suam dimittit.

XLI. SED Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consilii caperent. In altera parte erat æs alienum, studium belli, magna merces in spe victoriæ: at in altera majores opes, tuta consilia, pro incerta spe, certa præmia. Hæc illis volventibus, tandem vicit fortuna reipublicæ. Itaque Q. Fabio Sangæ, cujus patrociniò civitas plurimum utebatur,

rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Saagam [consilio] cognito, legatis præcepit, studium conjurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur; dentque operam, uti eos quam maxime manifestos habeant.

XLII. Ispam fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia, motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconiulte ac veluti per dementiam [cuncta simul] agere: nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer prætor, ex senati consulto, causa cognita, in vincula conjecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciæ legatus præerat.

XLIII. At Romæ Lentulus, cum ceteris, qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbantur, magnis copiis, constituerant, uti, Catilina in agrum Fæsulanum cum venisset, L. Bestia tribuni plebis, coneione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, bellicque gravissimi invidiam optumo consuli imponeret; eo signo, proxima nocte cetera multitudo conjurationis suum quisque negotium exsequerentur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius, Gabinus uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilius aditum ad consulem, ceterosque, quibus insidiæ parabantur, fieret: Cethegus Ciceronis januam obsideret, eum vi adgrederetur, alius autem alium: sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars, parentes interficerent: simul, cæde et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter hæc parata atque de-

ctata, Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse; seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promptus, maximum bonum in celeritate putabat.

XLIV. SED Allobroges, ex præcepto Ciceronis, per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio, postulant iurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant: Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus [cum his] T. Volturcium quemdam, Crotoniensem, mittit, uti Allobroges prius, quam domum pergerent, cum Catilina, data et accepta fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum: "Quis sim, ex eo quem ad te misi, cognosces. Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te virum; consideres, quid tuæ rationes postulent; auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis." Ad hoc, mandata verbis dat: "Cum ab senatu hostis iudicatus sit, quò consilio servitia repudiet? in urbe parata esse, quæ jusserit; ne cunctetur ipse propius accedere."

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco et C. Pomtino, prætoribus, imperat, uti in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant: rem omnem aperit, cujus gratia mittebantur: cetera, uti facto opus sit, ita agant, permittit. Homines militares, sine

tumultu præfidiis collocatis, sicuti præceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere, et simul utrimque clamor exortus est; Galli, citò cognito consilio, sine mora prætoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomtinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo timidus, ac vitæ diffidens, veluti hostibus, sese prætoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis, omnia propere per nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura atque lætitia simul occupavere. Nam lætabatur, conjuratione patefacta, civitatem periculis ereptam esse: porro autem anxius erat, in maximo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus: pœnam illorum sibi oneri, impunitatem perdundæ reipublicæ credebat. Igitur, confirmato animo, vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Cæparium quemdam, Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt: Cæparius, paullo ante domo egressus, cognito indicio, [ex urbe] profugerat. Consul Lentulum, quod prætor erat, ipse manu tenens perducit; reliquos cum custodibus in ædem Concordiæ venire jubet. Eo senatum advocat, magnæque frequentia ejus ordinis, Volturcium cum legatis introducit: Flaccum prætorem scrinium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre jubet.

XLVII. Volturcius interrogatus "de itinere, de litteris, postremo quid, aut qua de causa consilii habuisset?" primo fingere alia, dissimulare de conjuratione; post, ubi fide publica dicere jussus

est, omnia, uti gesta erant, aperit: "Paucis antediebus a Gabinio et Cæpario socium adscitum, nihil amplius scire, quam legatos: tantummodo audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium multos præterea in ea conjuratione esse." Eadem Galli fatentur; ac Lentulum dissimulantem coarguunt, præter litteras, sermonibus, quos habere solitus: "Ex libris Sybillinis, regnum Romæ tribus Cornelii portendi: Cinnam atque Sullam antea se tertium, cui fatum foret urbis potiri: præterea ab incendio Capitolio illum esse vigesimum annum, quem sæpe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili eventum fore." Igitur, perlectis litteris, cum prius omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, "Uti abdicatus magistratu Lentulus, item cæteri in liberis custodiis haberentur." Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri qui tum ædilis, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Cæsari, Gabinus M. Crasso, Cæparius (nam is paullo ante ex fuga retractus) Cu. Terentio, senatori, traduntur.

XLVIII. INTEREA plebes, conjuratione patefacta, quæ primo, cupida rerum novarum, nimis bello favebat, mutata mente, Catilinæ consilia execrari, Ciceronem ad cælum tollere; veluti ex servitute erepta, gaudium atque lætitiā agitant. Namque alia belli facinora prædæ magis, quam detrimento; incendium vero crudele, immoderatum, ac sibi maxime calamitosum putabat; quippe cui omnes copiæ in usu quotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem, quidam L. Farquinius ad senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is cum se diceret indicaturum de conjura-

Gone, si fides publica data esset; jussus a consule, quæ sciret, edicere, eadem fere, quæ Volturcius, de paratis incendiis, de cæde bonorum, de itinere hostium, senatum edocet: præterea "se missum a M. Crasso, qui Catilinæ nunciaret, ne Lentulus, Cethegus, alii ex conjuratione deprehensi terrerent; neque magis properaret ad urbem accedere, quod ceterorum animos reficeret, et illi facilius e periculo eriperentur." Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maximis divitiis, summa potentia; alii, rem incredibilem rati; pars, tamen etsi verum existimabant, tamen, quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda, quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, conclamant, "indicem falsum," neque ea re postulant uti referatur. Itaque, consulente Cicerone, frequens senatus decernit: "Tarquinius indicium falsum videri; eumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, cujus consilio tantam rem mentitus esset." Erant eo tempore, qui æstimarent, illud a P. Autronio machinatum, quo facilius, adpellato Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum aiebant, ne Crassus, more suo, suscepto malorum patrocínio, rempublicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea prædicantem audivi, tantam illam contuliam sibi ab Cicerone impositam.

XLIX. Sed isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso, neque gratia, neque precibus, neque pretio, Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges, aut alium indicem, C. Cæsar falso nominaretur. Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant; Piso obpugnatus in judicio repetundarum,

propter cuiusdam Transpadani supplicium iniustum; Catulus ex petitione pontificatus odio incensus, quod, extrema ætate, maxumis honoribus usus, ab adolescentulo Cæsare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur; quod privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat. Sed, ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo, atque ementiundo, quæ se ex Volturcio, aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflagverant; usque eo, ut nonnulli equites Romani, qui, præsidii causa, cum telis erant circum Concordiæ, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate impulsæ, quo studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex senatu Cæsari gladio minitarentur.

L Dum hæc in senatu aguntur, et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, præmia decernuntur; liberti, et pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus, opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam vexare soliti; Cethegus autem, per nuncios, familiam atque libertos in audaciam, orabat, grege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis præfidiis, uti res atque tempus monebat, convocato senatu, refert, QUID DE HIS FIERI PLACEAT, QUI IN CUSTODIAM TRADITI ERANT. Sed eos, paullo ante, frequens senatus iudicaverat, CONTRA REMPUBLICAM FECISSE. Tunc D. Junius Silanus, primus sententiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat, de his qui in custodiis tenebantur, præterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium fumendum

decreverat: isque postea, permotus oratione C. Cæsaris, pedibus in sententiam Tib. Neronis iturum se dixerat; quod de ea re, præfidiis additis, referendum censuerat. Sed Cæsar, ubi ad eum extum, rogatus sententiam a consule, hujuscemodi verba locutus est.

LI. "OMNIS homines, Patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia, vacuos esse decet. Haud facile animus verum providet, ubi illa obficiunt: neque quisquam omnium lubrici simul et usui paruit. Ubi intenderis ingenium, valet: si lubrici possidet, illa dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia memorandi, P. C. qui reges atque populi, ira, aut misericordia impulsæ, male consuluerint: sed ea malo dicere, quæ majores nostri, contra lubricum animi, recte atque ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas, magna atque magnifica, quæ populi Romani opibus creverat, infida atque adversa nobis fuit: sed postquam, bello confecto, de Rhodiis consultum est, majores nostri, ne quis divitiarum magis, quam injuriæ causa bellum inceptum diceret, impunitos dimisere. Item bellis Punicis omnibus, cum sæpe Carthaginenses et in pace, et per aducias, multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecere: magis, quid se dignum foret, quam quid in illis jure fieri posset, quærebant. Hoc idem providendum est, Patres conscripti, ne plus valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum scelus, quam vestra dignitas: seu magis iræ, quam fama, consulatis. Nam si magna poena pro factis eorum reperitur, novum consilium adprobo: sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat, iis utendum censeo, quæ legibus

comparata sunt. Plerique eorum qui ante me sententias dixerunt, composite atque magnifice casum reipublicæ miserati sunt : quæ belli sævitia, quæ victis acciderent, enumeravere ; rapi virgines pueros ; divelli liberos a parentum complexu matres familiarum pati, quæ victoribus collibuisse ; sana atque domos exspoliari ; cædem, incendia fieri ; postremo, armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per deos immortalis ! quo illa oratio pertinuit ? an, uti vos infestos conjurationi faceret ? Scilicet quem res tanta atque tam atrox non permovit, eum oratio accendet. Non ita est : neque cuiquam mortalium injuriæ suæ parvæ videntur : multi eas gravius æquo habuere. Sed aliis alia licentia, Patres conscripti. Qui demissæ in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt ; fama atque fortuna pares sunt : qui magno imperio præditi in excelso ætatem agunt eorum facta cuncti mortales novere. Ita in maxuma fortuna minuma licentia. est : neque studere, neque odisse, sed minime irasci decet : quæ apud alios iracundia dicitur, in imperio superbia atque crudelitas adpellatur. Equidem ego sic æstumo, Patres conscripti, omnis cruciatus minores, quam facinora illorum, esse : sed plerique mortales postrema meminere, et in hominibus impiis sceleris obliti de pœna differunt, si ea paullo severior fuit. D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certe scio, quæ dixerit, studio reipublicæ dixisse, neque illum in tanta re gratiam, aut inimicitias exercere : eos mores, eam modestiam viri cognovi. Verum sententia non mihi crudelis, quid enim in talis homines crudele fieri potest ? sed aliena a republica nostra videtur. Nam profecto aut metus, aut injuria te subegit, Silane, consulem designatum,

genus pœnæ novum decernere. De timore super-
vacaneum est differere, cum, præsentī diligentia
clarissimi viri, consulis, tanta præsidia sint in armis.
De pœna possumus equidem dicere id, quod res
habet; in luctu atque miseriis mortem ærumnarum
requiem, non cruciatum esse; eam cuncta mortua-
rum mala dissolvere; ultra neque curæ neque
gaudio locum esse. Sed, per deos immortalis!
quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius
verberibus in eos animadverteretur? an, quia lex
Porcia vetat? at aliæ leges item condemnatis civi-
bus animam non eripi, sed in exilium permitti ju-
bent. An, quia gravius est verberari, quam ne-
rari? quid autem acerbum, aut grave nimis in
homines tanti facinoris convictos? sin, quia levius;
qui convenit in minore negotio legem timere, cum
tam in majore neglexeris? At enim quis repre-
hendet, quod in parricidas reipublicæ decretum
erit? Tempus, dies, fortuna, cujus lubido genti-
bus moderatur. Illis merito accidit, quidquid
venerit: ceterum vos, Patres conscripti, quid in
his statuatis, considerate. Omnia mala exempla
ex bonis orta sunt: sed, ubi imperium ad ignaros,
aut minus bonos pervenit, novum illud [exem-
plum] ab dignis et idoneis ad indignos et non
idoneos transfertur. Lacedæmonii, devictis A-
theniensibus, triginta viros imposuere, qui rem-
publicam eorum tractarent. Hi primo cœpere pes-
simum quemque et omnibus invisum indemnatum
secare: ea populus lætari et merito dicere fieri.
Post, ubi paullatim licentia crevit, juxta bonos et
malos lubricinose interficere, ceteros metu terrere.
Ista civitas servitute oppressa, stultæ lætitiæ gravis
penas dedit. Nostri memoria, victor Sulla cum

Damasippum et alios hujusmodi, qui malo reipublicæ creverant, jugulari jussit, quis non factum ejus laudabat? homines scelestos, factiosos, qui seditionibus rempublicam exagitaverant, merito necatos aiebant. Sed ea res magnæ initium cladis fuit. Nam, uti quisque domum, aut villam, postremo aut vas, aut vestimentum alicujus concupiverat, dabat operam, uti in proscriptorum numero esset. Ita, quibus Damasippi mors lætitiæ fuerat, post paullo ipsi trahebantur: neque prius finis jugulandi fuit, quam Sulla omnis suos divitiis explevit. Atque ego hæc non in M. Tullio, neque his temporibus, vereor: sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. Potest, alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manus, falsum aliquid pro vero credi; ubi hoc exemplo, per senati decretum, consul gladium eduxerit, quis finem statuet, aut quis moderabitur? Majores nostri, Patres conscripti, neque consilii, neque audaciæ umquam eguere: neque superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumserunt: postremo, quod ubique apud socios, aut hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur: imitari, quam invidere bonis malebant. Sed eodem illo tempore, Græciæ morem imitati, verberibus animadvertabant in civis, de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquam res publica adolevit, et multitudo civium factiones valere, circumvenire innocentes, alia hujuscemodi fieri cœpere; tum lex Porcia aliæque paratæ, quibus legibus exilium damnatis permissum. Hanc ego causam, Patres conscripti, quo minus novum consilium capiamus, in primis magnam puto.

profecto virtus atque sapientia major in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parva vix retinemus. Placet igitur, eos dimitti, et augeri exercitum Catilinæ? minime: sed ita censeo; publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia quæ maxime opibus valent; neu quis e is postea ad senatum referat, neve cum populo agat; qui aliter fecerit, senatum existumare, eum contra rempublicam et salutem omnium facturum."

LII. POSTQUAM Cæsar dicendi finem fecit, ceteri verbo, alius alii varie adsentiebantur: at M. Porcius Cato, rogatus sententiam, hujuscemodi rationem habuit. "Longe mihi alia mens est, Patres conscripti, cum res atque pericula nostra considero, et cum sententias nonnullorum mecum esse reputo. Illi mihi differuisse videntur de pœna eorum, qui patriæ, parentibus, aris atque focis suis, bellum paravere: res autem monet, cavere ab illis, quam, quid in illis statuamus, consultare. Nam cetera tum persequare, ubi facta sunt; hoc, nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra judicium implores; capta urbe, nihil sit reliqui victis. Sed, per deos immortalis! vos ego adpello, qui semper domos, villas, signa, tabulas vestras pluris, quam rempublicam fecistis: si ista, cujuscumque modi sint, quæ amplexamini, retinere, si voluptati- bus vestris otium præbere vultis; expergiscimini aliquando, et capeffite rempublicam. Non agitur de vestigalibus, non de sociorum injuriis: libertas et anima nostra in dubio est. Sæpenumero, Patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci; sæpe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus

sum, multosque mortalis ea causa advorsos habeo : qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubrici malefacta condonabam. Sed, ea tamen vos parvi pendebatis, tamen respublica firma; opulentia negligentiam tolerabat. Nunc vero non id agitur, bonis an malis moribus vivamus; neque quantum, aut quam magnificum imperium populi Romani: sed cujus hæc cumque modi, nostra, an nobiscum una, hostium futura sint. Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat? jam pridem equidem nos vera rerum vocabula amisimus; quia bona aliena largiri, liberalitas; malarum rerum audacia, fortitudo vocatur: eo respublica in extremo sita. Sint sane, quoniam ita semores habent, liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus ærarii: ne illis sanguinem nostrum largiantur, et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis perditum eant. Bene et composita C. Cæsar paullo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, falsa, credo, existumans, quæ de inferis memorantur; diverso itinere malos a bonis loca tetra, inculta, fœda atque formidolosa habere. Itaque censuit PECUNIAS EORUM PUBLICANDAS, IPSOS PER MUNICIPIA IN CUSTODIIS HABENDOS; videlicet, timens, ne, si Romæ sint, aut a popularibus conjurationis, aut a multitudine conductæ, per vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantummodo in urbe, et non per totam Italiam sint; aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores. Quare vanum equidem hoc consilium, si periculum ex illis metuit: sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert mihi atque vobis timere. Quare, cum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos

omul de exercitu Catilinæ et de omnibus conjura-
is decernere. Quanto vos attentius ea agetis,
tanto illis animus infirmior erit: si paullulum mo-
to vos languere viderint, jam omnes feroces ade-
unt. Nolite existimare majores nostros armis
republicam ex parva magnam fecisse. Si ita res
esset, multo pulcherrimam eam nos haberemus:
quippe sociorum atque civium, præterea armorum
atque equorum major nobis copia, quam illis.
Sed alia fuere, quæ illos magnos fecere, quæ nobis
nulla sunt: domi industria, foris justum imperium,
animus in consulendo liber, neque delicto, neque
lubidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam
atque avaritiam; publice egestatem, privatim
opulentiam; laudamus divitias, sequimur iner-
tiam; inter bonos et malos discrimen nullum;
omnia virtutis præmia ambitio possidet. Neque
mirum; ubi vos separatim sibi quisque consilium
capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniæ, aut
gratiæ servitis: eo fit, ut impetus fiat in va-
cuam rempublicam. Sed ego hæc omitto. Con-
juravere nobilissimi cives patriam incendere:
Gallorum gentem infestissimam nomini Romano
ad bellum arcessunt: dux hostium supra caput
est: vos cunctamini etiam nunc, quid intra mœnia
adprehensis hostibus faciatis? Misereamini censeo;
deliquere homines adolescentuli per ambitionem;
atque etiam armatos dimittatis. Ne ista vobis
mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint,
in miseriam vertet. Scilicet res aspera est; sed
vos non timetis eam. Immo vero maxime; sed,
inertia et mollitia animi, alius alium expectantes
cunctamini, dis immortalibus confisi, qui hanc rem-
publicam in maxumis sæpe periculis servavere.

Non votis, neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt: ubi secordiæ te atque ignaviæ tradideris, nequidquam deos implores; irati infestique sunt. Apud majores nostros, T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari jussit; atque ille egregius adolescens immoderatæ fortitudinis morte pœnas dedit: vos de crudelissimis parricidis quid statuat, cunctamini? Videlicet vita cetera eorum huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudiciæ, si famæ suæ, si dis aut hominibus umquam ullis pepercit: ignoscite Cethegi adolescentiæ, nisi iterum patriæ bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Cœpario loquar? quibus, si quidquam umquam pensi fuisset, non ea consilia de republica habuissent. Postremo, Patres conscripti, si mehercule peccato locus esset, facile paterer, vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget: alii intra mœnia, in sinu urbis sunt hostes: neque parari, neque consuli quidquam occulte potest; quo magis properandum. Quare ita ego censeo: cum nefario consilio sceleratorum civium respublica in maxuma pericula venerit, hique indicio T. Volturcii, et legatorum Allobrogum, convicti confessique sint, eadem, incendia, alia fœda atque crudelia facinora in civis patriamque paravisse; de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more majorum, supplicium sumendum."

LIII. POSTQUAM Cato adsedit, consulares omnes, itemque senatus magna pars, sententiam ejus laudant, virtutem animi ad cœlum ferunt; alii

alios increpantes timidos vocant; Cato magnus
atque clatus habetur; senati decretum fit, sicuti
ille confuerat. Sed mihi multa legenti, multa
audienti, quæ populus Romanus, domi militiæque,
mari atque terra, præclara facinora fecit, forte
subuit attendere, quæ res maxime tanta negotia
sustinuisset. Sciebam, sæpenumero parva manu
cum magnis legionibus hostium contendisse: cog-
noveram, parvis copiis bella gesta cum opulen-
tissimis regibus; ad hoc, sæpe fortunæ violentiam to-
travisse; facundia Græcos, gloria belli Gallos,
ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitantem
constabat, paucorum civium egregiam virtutem
uncta patravisse; eoque factum, uti divitias pau-
vertas, multitudinem paucitas superaret. Sed
postquam luxu atque delidia civitas corrupta est;
tursus respublica magnitudine sua imperatorum
atque magistratuum vitia sustentabat; ac, sicuti
efforta parentum, multis tempestatibus haud sane
quisquam Romæ virtute magnus fuit. Sed me-
moriam mea, ingenti virtute, divorsi moribus fuere
iri duo, M. Cato, et C. Cæsar; quos, quoniam
res obtulerat, silentio præterire, non fuit consilium,
quin utriusque naturam et mores, quantum in-
venio possem, aperirem.

LIV. Igitur his genus, ætas, eloquentia, prope
qualia fuere; magnitudo animi par, item gloria;
sed alia alii. Cæsar beneficiis ac munificentia
magnus habebatur; integritate vitæ Cato. Ille
mansuetudine et misericordia clarus factus: huic
veritas dignitatem addiderat. Cæsar dando,
oblevando, ignoscendo; Cato nihil largiundo
gloriam adeptus. In altero miseri perflugium;
in altero malis pernicies: illius facilitas; hujus
constantia laudabatur. Postremo, Cæsar in ani-

num induxerat laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua neglegere; nihil denegare, quod dono dignum esset: sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiæ, decoris, sed maxime severitatis erat. Non divitiis cum divite, neque factione cum factioso; sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinencia certabat: esse, quam videri, bonus malebat. Ita, quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.

LV. POSTQUAM, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul optimum factum ratus, noctem quæ instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, triumviros, quæ supplicium postulabat, parare jubet: ipse, dispositis prælidiis, Lentulum in carcerem deducit: idem sit ceteris per prætores. Est locus in carcere, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulum ascenderis ad lævam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, atque insuper camera, lapideis fornicibus vincta: sed incultu, tenebris, odore fœda atque terribilis ejus facies est. In eum locum postquam demissus Lentulus, quibus præceptum erat, laqueo gulam fregere. Ita ille patricius, ex clarissima gente Corneliorum, qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitæ invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Cæpario, eodem modo supplicium sumtum.

LVI. DUM ea Romæ geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes, pro numero militum, complet: deinde, ut quisque voluntarius, aut ex sociis in castra venit, æqualiter

tribuerat; ac brevi spatio legiones numero-
minum expleverat, cum initio non amplius duo-
us millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter
quarta erat militaribus armis instructa:
ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos, aut
panceas, alii præacutas fudes portabant. Sed, post-
quam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina
per montes iter facere, ad urbem modo, modo in
Galliam versus castra movere; hostibus occasio-
nem pugnandi non dare; sperabat prope diem sese
habitum, si Romæ focii incepta patravissent.
Interea servitia repudiabat, cujus initio ad eum
magnæ copię concurrebant, opibus conjurationis
cretus; simul alienum suis rationibus [existumans]
videri causam civium cum servis fugitivis com-
municavisse.

LVII. SED, postquam in castra nuncius per-
venit, Romæ conjurationem patefactam, de Len-
culo, Cethego, ceteris, quos supra memoravi, sup-
plicium sumtum; plerique, quos ad bellum spes ra-
tinarum, aut novarum rerum studium illlexerat,
elabuntur; reliquos Catilina per montis asperos,
magnis itineribus, in agrum Pistoriensem abducit,
quo consilio, uti per tramites occulte perfugerent
in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus
regionibus in agro Piceno præsidebat, ex difficul-
tate rerum eadem illa existumans, quæ supra
diximus, Catilinam agitare. Igitur, ubi iter ejus
per fugis cognovit, castra propere movet, ac sub
osis radicibus montium consedit, qua illi descen-
sus erat [in Galliam properanti.] Neque tamen
Antonius procul aberat; utpote qui magno exer-
citu, locis æquioribus, expeditus, in fuga sequere-
tur. Sed Catilina, postquam videt montibus at-
que copiis hostium sese clausum, in urbe res adver-

fas, neque fugæ, neque præsidii ullam spem; optimum factum ratus, in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quamprimum configere. Itaque, concione advocata, hujusmodi orationem habuit.

LVIII. "COMPERTUM ego habeo, milites, verba virtutem non addere; neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum, oratione imperatoris, fieri. Quanta cujusque animo audacia natura, aut moribus inest, tanta in bello patere solet; quem neque gloria, neque percula excitant, nequidquam hortere; timor animi auribus obfecit. Sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi; simul uti causam consilii aperirem. Scitis equidem, milites, secordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi cladem nobisque attulerit; quoque modo, dum ex urbe præsidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc quo in loco res nostræ sint, juxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia, obstant: diutius in his locis esse, si maxime animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet. Quocumque ire placet, ferro iter aperiendum est. Quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis; et, cum prælium inibitis, memineritis, vos divitias, decus, gloriam, præterea libertatem atque patriam in dextris portare. Si vincimus, omnia nobis tuta, commeatus abunde, coloniæ atque municipia patebunt: sin metu cesserimus, eadem illa adversa fiunt: neque locus, neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Præterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet: nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus: illis supervacaneum est pugnare pro potentia paucorum. Quo audacios

Ingredimini, memores pristinae virtutis. Licuit vobis, cum summa turpitudine, in exilio aetatem agere: potuistis nonnulli Romae, amissis bonis, alienas opes exspectare. Quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec sequi decrevistis. Si relinquere vultis, audacia opus est: nemo, nisi victor, pace bellum mutavit. Nam in fuga salutem sperare, cum arma, quis corpus tegitur, ab hostibus averteris, ea vero dementia est. Semper in praelio maximum est periculum, qui maxime mentem: audacia pro muro habetur. Cum vos confidero, milites, et cum facta vestra aestimo, magna me spes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus vestra hortantur; praeterea necessitudo, quae etiam timidos fortis facit. Nam, multitudo hominum ne circumvenire queat, prohibent angustiae. Quod si virtuti vestrae fortuna inviderit, cavete, ne multi animam amittatis; neu capti potius, sicuti fecora, trucidemini, quam, virorum more pugnantibus, cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis."

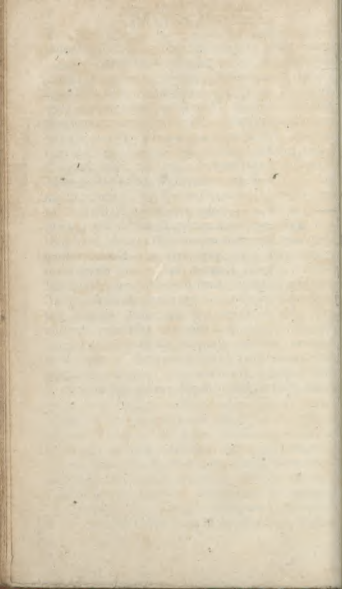
LIX. Haec ubi dixit, paullulum commoratus, signa canere jubet, atque instructos ordines in locum aequum deducit: dein, remotis omnium equis, et do militibus, exaequato periculo, animus amplior affert, ipse pedes exercitum, pro loco atque copiis, instruit. Nam, uti planities erat inter sinistros montis, et ab dextra rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit: reliqua signa in subsidio artius collocat. Ab his centuriones omnis lectos, et convocatos, praeterea ex gregariis militibus optimum diemque armatum, in primam aciem subducit. Manlium in dextera, Fufulanum quemdam in sinistra parte curare jubet: ipse cum libertis et legionis propter aquilam adfuit, quam, bello Cim-

brico, C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus æger, quod prælio adesse nequibat, M. Petreio legatum exercitum permittit. Ille cohortis veteranas, quæ tumulti causa conscripserat, in fronte; post ea ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse equis circumiens, unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermes, pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis, cernere. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut præfectus, aut legatus, aut prætor, cum magna gloria fuerat, plerosque ipso factaque eorum tortia noverat: et commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tuba signum dat, cohortis paullatim incedere jubet: idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum, inde a ferentariis prælium committi posset, maximo clamore, cum infestis signis concurrunt; pila omittunt; gladiis res geruntur. Veterani, pristinae virtutis memores, comminus acriter instare; illi haud timidi resistunt: maxime vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie versari, laborantibus succurrere, inter eos pro sauciis arcessere; omnia providere, multum ipse pugnare, sæpe hostem ferire: strenuus militis, et boni imperatoris officia simul exsequatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra aratus erat, magna vi tendere, cohortem prætoriam in medios hostis inducit; eos perturbatos atque alios alibi resistentes interficit; deinde utrinque ex lateribus adgreditur. Manlius et Fæstulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam suas copias seque cum paucis relictum videt Catilina, memo-

generis atque pristinae dignitatis. in confertissimos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI. SED, confecto praelio, tum vero cerneret, quanta audacia, quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinæ. Nam fere, quem quisque pugnando locum ceperat, eum, amissa anima, corpore regebat. Pauci autem, quos cohors prætoria disceperat, paullo diversius, sed omnes tamen adversis vulneribus conciderant. Catilina vero longe a suis, inter hostium cadavera repertus est, paululum etiam spirans, ferociæque animi, quam habuerat vivus, in vultu retinens. Postremo, ex omni copia, neque in praelio, neque in fuga, quisquam civis ingenuus captus. Ita cuncti suæ hostiumque vitæ juxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani lætam aut incruentam victoriam adeptus: nam strenuissimus quisque aut occiderat in praelio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris, vitundi, aut poliandi gratia, processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem, aut cognatum reperiebant: fuere item, qui inimicos suos agnoscerent. Ita varie per omnem exercitum ætitia, mœror, luctus atque gaudia agitabantur.

C. CRISPI
SALLUSTII

BELLUM JUGURTHINUM.

150120 D

JITANILLAS

UNIVERSITY OF CALIFORNIA

C. CRISPI

SALLUSTII

BELLUM JUGURTHINUM.

FALSO quæritur de natura sua genus humanum, quod, imbecilla atque ævi brevis, forte otiosius, quam virtute regatur. Nam contra, reputando, neque majus aliud, neque præstabilius invenias; magisque naturæ industriam hominum, quam ^{abiliter} vim, aut tempus deesse. Sed dux atque imperator vitæ mortalium animus est; qui, ubi ad gloriam virtutis via ^{conducitur} gressatur, abunde pollens potensque et clarus est, neque fortunæ eget; quippe probitatem, industriam, alias artis bonas neque perdere, neque eripere potest. Sin, captus pravis cupidinibus, ad inertiam et voluptatis corporis cessum datus est; perniciofa lubidine paullisper usus, ubi per secordiam vires, tempus, ingenium refluxere, naturæ infirmitas accusatur: suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quod, si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura, multamque etiam periculosa petunt; neque regerentur magis, quam regereat casus, et eo magnitudinis procederent, ubi, pro mortalibus, gloria æterni fierent.

II. NAM, uti genus hominum compositum ex

anima et corpore, ita res cunctæ, studiaque omnia nostra, corporis alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur præclara facies, magnæ divitiæ, ad hoc vis corporis, alia hujuscemodi omnia brevi dilabuntur; at ingenii egregia facinora, sicuti anima, immortalia sunt. Postremo, corporis et fortunæ bonorum, ut initium, finis est: omnia orti occidunt, et aucta senescunt: animus incorruptus, æternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quæ magis pravitas eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam ætatem agunt: ceterum ingenium, quod neque melius, neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque seordia torpescere sinunt; cum præsertim tam multæ varixque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

III. VERUM ex his magistratus et imperia, postremo omnis cura rerum publicarum, minime mihi hac tempestate cupiunda videntur: quoniam neque virtuti honos datur; neque illi, quibus per fraudem jus fuit, tuti, aut eo magis honesti sunt. Nam vi quidem regere patriam, aut parentes quamquam et possis, et delicta corrigas, tamen importunum est; cum præsertim omnes rerum mutationes cædem, fugam, aliaque hostilia portendant, frustra autem niti, neque aliud fatigando, nisi odium, quærere, extremæ dementiæ est; nisi forte quem inhonesta et perniciofa lubido tenet, potentix paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

IV. CETERUM, ex aliis negotiis quæ ingenio exercentur, in primis magno usus est memoria rerum gestarum: cujus de virtute quia multi dixeret prætereundam puto; simul, ne, per insolentiam

his existimet, memet, studium laudando, extol-
 ere. Atque ego credo fore qui, quia decrevi pro-
 pulsi a republica statem agere, tanto tamque utili
 labori meo nomen inertiae imponant: certe, qui-
 bus maxuma industria videtur, salutare plebem, et
 convivis gratiam querere. Qui si reputaverint,
 et quibus ego temporibus magistratus adeptus sum,
 et quales viri idem adsequi nequiverint, et postea
 eorum genera hominum in senatum pervenerint;
 profecto existumabunt, me magis merito, quam
 ignavia, iudicium animi mutavisse, majusque com-
 modum ex otio meo, quam ex aliorum negotiis,
 reipublicae venturum. Nam saepe audiivi, Q. Maxu-
 mum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae prae-
 claros viros solitos ita dicere, cum MAJORUM
 IMAGINES INTUERENTUR, VEHEMENTISSUME SIBI
 ANIMUM AD VIRTUTEM ACCENDI. Scilicet non
 veram illam, neque figuram, tantam vim in se se
 habere; sed, memoria rerum gestarum, eam flam-
 mam egregiis viris in pectore crescere, neque prius
 sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam
 aequaverit. At contra, quis est omnium his
 moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate
 neque industria cum majoribus suis contendat?
 etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti
 erant nobilitatem antevenire, fortim et per latro-
 cinia potius [quam bonis artibus] ad imperia et
 honores perveniunt; proinde quasi praetura et con-
 sulatus, atque alia omnia hujuscemodi, per se ipsa
 clara, magifica sint, ac non perinde habeantur,
 et eorum qui sustinent, virtus est. Verum ego
 liberior altiusque processi, dum me civitatis morum
 riget tædetque: nunc ad inceptum redeo.

V. BELLUM scripturus sum, quod populus Ro-
 manus cum Jugurtha, rege Numidarum, gessit:

primum, quia magnum et atrox variaque victoria fuit: dein, quia tum primum superbiae nobilitatis obviam itum est; quæ contentio divina et humana cuncta permiscuit, eoque ^{in eadem} ~~ve~~ processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Sed, priusquam huiusmodi rei initium expedio, pauca supra repetam; quo, ad cognoscendum, omnia illustria magis, magisque in aperto sint. Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, post magnitudinem nominis Romani, Italiae opes maxime adtriverat, Masinissa, rex Numidarum, in amicitia receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et præclara rei militaris facinora fecerat: ob quæ, victis Carthaginiensibus, et capto Syphace, cujus in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus, quascumque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissæ bona atque honesta nobis permanlit: imperii vitæque ejus finis idem fuit. Dein Micipsa, filius, regnum solus obtinuit, Mastanabale et Gulussa, fratribus, morbo absumtis. Is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit; Jugurthamque, Mastanabalis fratris filium, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum reliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit.

VI. Qui, ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxime ingenio validus, non se luxu, neque inertiae corrumpendum dedit; sed, uti mos gentis illius est, equitare, jaculari, cursu cum æqualibus certare: et, cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc, pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus,

in primis ferire : plurimum facere, minumum
de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi
latus fuerat, existumans virtutem Jugurthæ
suo gloriæ fore ; tamen, postquam hominem
olescentem, exacta sua ætate, parvis liberis, magis
agisque crescere intellegit, vehementer negotio
motus, multa cum animo suo volvebat. Ter-
rat natura mortalium, avida imperii, et præceps
explendam animi cupidinem : præterea oppor-
tunitas suæque et liberorum ætatis, quæ etiam
dicocris viros spe prædæ transvorsos agit : ad-
e, studia Numidarum in Jugurtham accensa ; ex
bus, si talem virum interfecisset, ne qua leditio,
bellum oriretur, anxius erat.

VII. His difficultatibus circumventus, ubi vi-
neque per vim, neque insidiis, opprimi posse
minem tam acceptum popularibus ; quod erat
Jugurtha manu promptus et adpetens gloriæ mili-
tis, statuit eum objectare periculis, et eo modo
eunam tentare. Igitur, bello Numantino,
Micipsa cum populo Romano equitum atque
infantum auxilia mitteret, sperans, vel ostentan-
ti virtutem, vel hostium sævitia, facile occasu
re, præfecit Numidis quos in Hispaniam mit-
erat. Sed ea res longe aliter, ac ratus erat,
exit. Nam Jugurtha, ut erat impigro atque
ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum
manis imperator, et morem hostium cognovit ;
to labore, multa que cura, præterea modestis-
sime parendo, et sæpe obviam eundo periculis, in
nam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris
nimentur caros, Numantinis maximo terrori
Ac sane, quod difficillimum in primis est,
et alio strenuus erat, et bonus consilio : quorum
unum ex providentia timorem, alterum ex auda-

cia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur imperator omnis fere res asperas per Jugurtham gere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti; quippe cujus neque consilium, neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi, et ingentis solertia, quis rebus si multos ex Romanis familiari amicitia conjunxerat.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuerant complures novi atque nobiles, quibus divitiarum bonum honestoque potiores erant, factiosi, domi potenti, apud socios clari magis, quam honesti: qui Jugurthæ non mediocrem animum pollicitando accendebant, si MICIPSA REX OCCIDISSET, FORE, UT SOLUS IMPERII NUMIDIÆ POTIRETUR: IN IPSEM MAXIMAM VIRTUTEM, ROMÆ OMNIA VENALESSE. Sed, postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia, ipse revorti domum decrevit, donatum atque laudatum magnifice pro concione Jugurtham in prætorium abduxit, ibique secreta monuit, "uti potius publice, quam privatim amicitiam populi R. coleret; neu quibus largiri infusceret: periculose a paucis emi, quod multorum esset: si permanere vellet in suis artibus, ultro et gloriam, et regnum venturum; sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia præcipitem casum."

IX. Sic locutus, cum litteris, quas Micipsæ redderet, dimisit: earum sententia hæc erat. "Jugurthæ tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit: quam rem tibi certo scio gaudio esse: nobis ob merita carus est: uti idem senatui sit et populo Romano, summa ope nitemur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor: en habes virum dignum te, atque avo suo, Masinissa." Igitur rex, ut quæ fama acceperat, ex litteris imperatoris ita effecit.

agnovit, cum virtute viri, tum gratia permotus, sit animum suum, et Jugurtham beneficiis vinde adgressus est; statimque adoptavit, et testamento pariter cum filiis heredem instituit. Sed paucos post annos, morbo atque ætate confectus, cum sibi finem vitæ adesse intellexeret, tam amicis et cognatis, item Adherbale et Empsalem, filiis, dicitur hujuscemodi verba cum Jugurtha habuisse

“ PARVUM ego, Jugurtha, te, amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi; tumans non minus me tibi, quam liberis, si gesssem, ob beneficia carum fore: neque ea res sum habuit. Nam, ut alia magna et egregia omittam, novissime, rediens Numantia, meque numque meum gloria honoravisti: tua virtute his Romanos ex amicis amicissimos fecisti: in Hispania nomen familiæ renovatum: postremo, id difficillimum inter mortalis, gloria invidiam viciisti. Nunc, quoniam mihi natura vitæ finem dedit, per hanc dextram, per regni fidem moneo et torque, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas; neu malis nos adjungere, quam sanguine conjunctos retineas. Non exercitus, neque thesauri præsidia regni, verum amici, quos neque armis cogere, neque sed parare queas: officia et fide pariuntur. Quis enim amicior, quam frater fratri? aut quem magnum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis; instabili, imbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maximæ dilabuntur. Ceterum si hos te, Jugurtha, qui ætate et sapientia prior me aliter quid eveniat, providere decet. Nam, in omni certamine, qui opulentior est, etiam si acci-

pit injuriam, quia plus potest, facere videtur. Vt autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate talem hunc virum, imitamini virtutem, et enitini, ne ego meliores liberos fuisse videar, quam genuisse."

XI. Ad ea Jugurtha, tametsi regem ficta locum intellegebat, et ipse longe aliter animo agibat, tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis diebus moritur. Postquam illi, mox regio, justâ magnifice fecerant, reguli in unum convenere, uti inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minumus ex illis, natura ferox etiam ante ignobilitatem Jugurthæ [quia mater genere impar erat] despiciens, dextra Adherbale adludit; ne medius ex tribus, quod apud Numidæ honori ducitur Jugurtha foret. Dein tamen, ætati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cum multa de administrando imperio differerent, Jugurtha inter alia res jactat: OPORTERE QUINQUENNII CONSULTA OMNIA ET DECRETA RESCINDI; NAM PER EA TEMPORA CONFECTUM ANNIS MICIPSAM PARUM ANIMO VALUISSE. Tum IDEM, Hiempsal, PLACERE SIBI respondit; NAM IPSUM ILLUM TRIBUS HIS PROXIMIS [ANNIS] ADOPTIONE IN REGNUM PERVENISSE. — Quod verbum in pectus Jugurthæ altius, quam quisquam ratus, descendit. Itaque, ex eo temporis ira et metu anxius moliri, parare, atque ea modo animo habere, quibus Hiempsal per dolom caperetur. Quæ ubi tardius procedunt, neque lenitus animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

XII. PRIMO conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, finisque imperii singulis constitui.

itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed naturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris alius alio concessere. Sed Hiempsal, in oppido Thirmida, forte in domo utebatur, qui, proximus licitor Jugurthæ, parus acceptusque semper fuerat; quem ille, casu ministrum oblatum, promissis onerat, uti tamquam suam visens domum eat, portarum clavibus adulterius aperiret; nam veræ ad Hiempsalem referebantur; ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi confecta; atque, ut doctus erat, noctu Jugurthæ milites introducit. Qui postquam in ædis irrupere, diverſi regem querere: dormientis alios, alios occurrentis interficere: scrutari loca abdita; clausa effringere; repitu et tumultu omnia miscere: cum Hiempsal interim reperitur, occultans sese tugurio mulieris ancillæ, quo, initio, pavidus et ignarus loci perſuaserat. Numidæ caput ejus, ut jussi erant, ad Jugurtham referunt.

XIII. CETERUM fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur: Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsæ fuerant, metus invadit: duas partis discedunt: plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quam maximas potest copias armat; his partim vi, alias voluntate imperio suo adigit; omni Numidæ imperare parat. Adherbal, tamen etsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de cæde fratris et fortunis suis; tamen, fretus multitudinæ militum, parabat armis contendere. Sed, ubi res ad certamen venit, victus prælio profugit in provinciam, ac deinde Romam contendit. Tum Jugurtha, patratis consiliis,

in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum Romanum, neque adversus iram ejus usquam, nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam mittit, quis præcepit, ut primum veteres amicos muneribus expleant, deinde novos adquirant; postremo, quæcumque possint largiundo parare, ne cunctentur. Sed, ubi Romam legati venerunt, et ex præcepto regis, hospitibus, aliisque, quorum ea tempestate auctoritas pollebat, magna misere; tanta commutatio incessit, uti ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Jugurtha veniret; quorum pars spe, alii præmio inducti, singulos ex senatu ambiundo, nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. Igitur legati ubi satis confidunt, die constituto, senatus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus.

XIV. "PATRES conscripti, Micipsa, pater meus moriens, præcepit, uti regnum Numidiæ tantummodo procuratione existimarem meum; ceterum jus et imperium penes vos esse: simul eniterer domum militiæque quam maximo usui esse populo Romano: vos mihi cognatorum, vos in adfinium locum ducerem: si ea fecissem, in vestra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni habere. Quæ cum [præcepta parentis mei] agitarem, Jugurtha, homo omnium quos terra sustinet, sceleratissimus, contempto imperio vestro, Masinissæ me nepotem, et jam ab stirpe socium et amicum populo Romano regno fortunisque omnibus expulit. Atque ego, Patres conscripti, quoniam eo miseriarum venturum eram, vellem, potius ob mea, quam ob majorum beneficia posse auxilium petere; ac maxime debere mihi a populo Romano, quibus non egerem; se

fundum ea, si desideranda erant, uti debitis uteretur. Sed, quoniam parum tuta per se ipsa probitas, neque mihi in manu fuit, Jugurtha qualis foret; sed vos confugi, Patres conscripti, quibus, quod miserum, cogor prius oneri, quam usui esse. Ceteri reges, aut bello victi in amicitiam a vobis recepti, aut in suis dubiis rebus societatem vestram impetiverunt: familia nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit; quo tempore magis fides ejus, quam fortuna petenda erat. Quorum progeniem vos, Patres conscripti, nolite tanti frustra a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil causæ haberem, præter miserandam fortunam; quod paullo ante rex, genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus ærumnis, pauper, alienas opes exspecto; tamen erat majestatis Romani populi, prohibere injuriam, neque cujusquam regnum per scelus cresceret. Verum ego his finibus ejectus sum, quos majoribus meis populis Romanus dedit; unde pater et avus una vobiscum expulere Syphacem et Carthaginienses. Vera beneficia erepta sunt, Patres conscripti: vos in mea injuria despecti estis. Eheu me miserum! Luccine, Micipsa pater, beneficia evasere, uti, eadem tu parem cum liberis, regnique participem fecisti, is potissimum stirpis tuæ extinctor sit? Numquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fuga versabimur? Dum Carthaginienses incolumes fuere, jure omnia sæva continebamur: hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis detecta, læti pacem agitabamus; quippe quis hostis ullus, nisi forte quem jussissetis. Ecce autem ex improviso, Jugurtha, intoleranda audacia, scelere

atque superbia sese efferens, fratre meo, atque eodem propinquo suo, interfecto, primum regnum ejus sceleris sui prædam fecit: post, ubi me isdem dolis nequit capere, nihil minus, quam vim, aut bellum expectantem, in imperio vestro, sicut videtis, extorrem patria, domo, inopem et cooperum miseris effecit, ut ubivis tutius, quam in meo regno essem. Ego sic existumabam, Patres conscripti, ut prædicantem audiveram patrem meum, qui vestram amicitiam colerent, eos multum laborem suscipere; ceterum ex omnibus maxime tutos esse. Quod in familia nostra fuit, præstitit uti in omnibus bellis vobis adessent: nos ut per otium tuti simus, in manu vestra est, Patres conscripti. Pater nos duos fratres reliquit; tertium. Jugurtham, beneficiis suis ratus, nobis conjunctum fore: alter eorum necatus, alterius ipse ego manus impias vix effugi. Quis agam? quo potissimum infelix accedam? Generis prælidia omnia extincta sunt: pater ut necesse erat, naturæ concessit: fratri, quem minime decuit, propinquus, per scelus vitam eripuit: adfines, amicos, propinquos ceteros alium alia clades oppressit: capti ab Jugurtha pars in in crucem acti, pars bestiis objecti; pauci quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum dolore et luctu, morte graviolem vitam exigunt. Si omnia, quæ aut amisi, aut ex necessariis adversa facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid ex improvise accidisset, vos implorarem, Patres conscripti; quibus, pro magnitudine imperii, jus et injurias omnis curæ esse decet. Nunc vero exul patria, domo, solus, et omnium honestarum rerum egens, quo accedam, aut quos adpellem? natione sine, an reges, qui omnes familiæ nostræ ob vestram

amicitiam infesti sunt? an quoquam adire licet, ubi non majorum meorum hostilia monumenta plurima? aut quisquam nostri misereri potest. qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo, Masinissa nos ita instituit, Patres conscripti, ne quem coleremus, nisi populum Romanum, ne societates, ne cœdera nova acciperemus: abunde magna præsidia vobis in vestra amicitia fore: si huic imperio fortuna mutaretur, una nobis occidendum esse. Virtute ac dis volentibus magni estis et opulenti: omnia secunda et obedientia sunt: quo facilius sociorum injurias curare licet. Tantum illud timeor, ne quos privata amicitia Jugurthæ, parum cognita, transvorsos agat: quos ego audio maxima ope niti, ambire, fatigare vos singulos ne quid de absente, incognita causâ, statuatis: fingere verba, fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam illum, cujus impio facinore in has misérias projectus sum, eadem hæc simulantem videam: et aliquando aut apud vos, aut apud deos immortalis rerum humanarum cura eriarur; ne ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque præclarus est, omnibus malis excruciat, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, tearumque miseriarum gravis pœnas reddet. Jam jam, frater, animo meo carissime, quamquam immaturo, et unde minime decuit, vitæ crepta est; tamen lætandum magis, quam dolendum puto casum tuum; non enim regnum, sed agam, exilium, egestatem, et omnis has, quæ me premunt, ærumnas cum anima simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala præcipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum præbeo, incertus quid agam; tuas ne injurias persequar,

ipse auxilii egens, an regno consulam, cujus vitæ necisque potestas ex opibus alienis pendet. Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, neque vivere contemptus viderer, si, defessus malis, injuriæ concessissem. Nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. Patres conscripti, per vos, liberos atque parentes, per majestatem populi R. subvenite misero mihi; ite obviam injuriæ nolite pati regnum Numidiæ, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiæ nostræ tabescere."

XV. POSTQUAM rex finem loquendi fecit, legati Jugurthæ largitione magis, quam causâ freti, paucis respondent: "Hiempsalem ob sævitiam suam ab Numidis interfectum: Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod injuriam facere nequivisset: Jugurtham ab senatu petere, ne alium putarent, ac Numantiæ cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent." Deinde utrique curia egrediuntur. Senatus statim consulitur: fautores legatorum, præterea magna pars, gratia depravati, Adherbali dicta contemnere, Jugurthæ virtutem extollere laudibus; gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur. At contra pauci, quibus bonum et æquum divitiis carius, subveniendum Adherbali, et Hiempsalis mortem severe vindicandam censebant: sed ex omnibus maxime Æmilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiæ, honoris, divitiarum; ceterum vitia sua callide occultans. Is postquam videt regis largitionem famosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubricine continuit.

XVI. VICIT tamen in senatu pars illa, qui vero

pretium aut gratiam anteferebant. Decretum fit, UTI DECEM LEGATI REGNUM, QUOD MICIPSA-
OBTINUERAT, INTER JUGURTHAM ET ADHERBA-
ELEM DIVIDERENT: cujus legationis princeps fuit
L. Opimius, homo clarus, et tum in senatu po-
tens; quia consul, C. Gracco et M. Fulvio Flacco
interfectis, acerrume victoriam nobilitatis in ple-
bem exercuerat. Eum Jugurtha tametsi Romæ
non amicis habuerat, tamen adcuratissime recepit:
orando et pollicitando perfecit, uti fama, fide,
postremo omnibus suis rebus commodum regis
anteferret. Reliquos legatos eadem via adgressus,
plerosque capit: paucis carior fides, quam pecunia
fuit. In divisione, quæ pars Numidiæ Mauretani-
am adtingit, agro, viris opulentior, Jugurthæ tra-
ditur: illam alteram specie, quam usu, potiore,
quæ portuosior et ædificiis magis exornata erat
Adherbal possedit.

XVII. Res postulare videtur Africæ situm
paucis exponere, et eas gentis, quibuscum nobis
bellum, aut amicitia fuit adtingere. Sed quæ
loca et nationes ob calorem, aut asperitatem, item
solitudines minus frequentata sunt, de is haud fa-
cile compertum narraverim: cetera quam paucis-
simis absolvam. In divisione orbis terræ plerique
partem tertiam Africam posuere: pauci tantum-
modo Asiam et Europam esse; sed Africam in
Europa. Ea finis habet, ab occidente, fretum
nostri maris et oceani; ab ortu solis, declivem
solitudinem, quem locum Catabathmon incolæ
appellant. Mare sævum, importuosum: ager
jugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus:
aëlo, terra, penuria aquarum. Genus hominum
lubri corpore, velox, patiens laborum: pleros-
que senectus dissolvit, nisi qui ferro, aut bestiis in-

teriere : nam morbus haud sæpe quemquam superat. Ad hoc, malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quæque postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint ; quamquam ab ea fama, quæ plerisque obtinet, diversum est ; tamen, uti ex libris Punicis qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatur nobis est, utique rem sese habere cultores ejus terræ putant, quam paucissimis dicam. Ceterum fides ejus rei penes auctores erit.

XVIII. AFRICAM initio habuere Gætuli et Libyes, asperi, inculti ; quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque moribus, neque lege, neque imperio cujusquam regebantur : vagi, palantes, qua nox coëgerat sedes habebant. Sed, postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus ejus, compositus ex variis gentibus, amisso duce ac passim multis, sibi quique, imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persæ et Armeni, navibus in Africam transvecti, proximos nostro mari locos occupavere. Sed Persæ intra oceanum magis : hique alveos navium inversos pro tuguriis habuere, quia neque ab Hispaniæ emundi, aut mutandi copia erat : mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gætulos miscuere : et quia sæpe tentantes agros, alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi Numidas adpellavere. Ceterum adhuc ædificia Numidarum agrestium, quæ mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus lecta quasi navium carinæ sunt. Medis autem et Armenis accessere Libyes (nam hi propius mare Africum agitabant ; Gætuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus) hique mature oppida habu-

te; nam, freto divisi ab Hispania, mutare res
inter se instituerant. Nomen eorum paullatim
Libyes corrumpere, barbara lingua Mauros pro
predis adpellantes. Sed res Persarum brevi ado-
vit: ac postea nomine Numidæ, propter multi-
tudinem a parentibus digressi, possidere ea loca,
hæc proxume Carthaginem Numidia adpellatur.
Dein utrique alteris freti finitimos armis aut metu
imperium cogere, nomen gloriamque sibi ad-
dere; magis hi, qui ad nostrum mare processer-
unt: quia Libyes, quam Gætuli, minus bellicosi:
hæc Africæ pars inferior pleraque ab Numidis
possessa est: victi omnes in gentem nomenque im-
perantium concessere.

XIX. POSTEA Phœnices, alii multitudinis domi-
nuendæ gratia, pars imperii cupidine, sollicitata
Carthage et aliis novarum rerum avidis, Hipponem,
Adrumetum, Leptim aliasque urbis in ora mari-
tima condidere: hæcque brevi multum auctæ, pars
reginibus præsidio, aliæ decori fuere: nam de
Carthagine filere melius puto, quam parum di-
scere; quoniam alio properare tempus monet.
Igitur ad Catabathmon, qui locus Ægyptum ab
Africa dividit, secundo mari, prima Cyrene est,
Therapionia Thereôn, ac deinceps duæ Syrtes, inter-
cipiunt eas Leptis: dein Philenôn aræ, quem, Ægyp-
tum versus, finem imperii habuere Carthaginien-
ses: post aliæ Punicæ urbes. Cetera loca usque
ad Mauretaniam Numidæ tenent: proxume His-
paniam Mauri sunt: super Numidiam Gætulos
habemus partim in tuguriis, alio incultius vagos
habitare; post eos Æthiopas esse; dein loca exusta
et arboribus arboribus. Igitur bello Jugurthino pleraque
Punicis oppida, et finis Carthaginensium, quos
periculissime habuerant, populus Romanus per magi-

fratus administrabat : Gætulorum magna pars et Numidia usque ad flumen Mulucham, sub Jugurtha erant : Mauris omnibus res Bocchus imperitabat, præter nomen, cetera ignarus populi Romani ; itemque nobis neque bello, neque pace antea cognitus. De Africa et ejus incolis necessitudinem rei satis dictum.

XX. POSTQUAM, regno diviso, legati Africa discessere, et Jugurtha contra timorem animi præmia sceleris adeptum sese videt ; certum ratus quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romæ venalia esse, simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paullo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus : at is, quem petebatur quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriæ, metuens magis, quam metuendus. Igitur ex improvviso, finis ejus cum magna manu invasit, multos mortalis cum pecore atque alia præda capta, ædificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit ; dein cum omni multitudine in regnum suum convertit, existumans dolore peremptum Adherbalem injurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli causam fore. At illi quod neque se parem armis existimabat, et amicitia populi Romani magis, quam Numidis fretus erat, legatos ad Jugurtham de injuriis questum misit : qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum sumere ; quia tentatum antea secus cesserat. Neque tamen eo magis cupido Jugurthæ minuebatur, quippe qui totum ejus regnum animo jam invaserat. Itaque non, ut antea, cum prædatoria manu, sed magno exercitu comparato bellum gerere coepit, et aperte totius Numidiæ imperium peteret.

terum, qua pergebat, urbis, agros vastare, præ-
s agere; suis animum, terrorem hostibus augere.

XXI. ADHERBAL ubi intellegit, eo processum,
regnum aut relinquendum esset, aut armis re-
tendum, necessario copias parat, et Jugurthæ
vius procedit. Interim haud longe a mari,
ope Cirtam oppidum utriusque confedit exerci-
s: et, quia die extremum erat, prælium non
ceptum. Ubi plerumque noctis processit, ob-
uro etiam tum lumine, milites Jugurthini, signo
to, castra hostium invadunt; semisomnos par-
n, alios arma sumentes fugant funduntque:
adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit,
ni multitudo togatorum fuisset, quæ Numidas
sequentes mœnibus prohibuit, uno die inter duos
ges cœptum atque patratum bellum foret. Igi-
Jugurtha oppidum circumfedit, vineis turri-
que et machinis omnium generum expugnare
greditur; maxime festinans tempus legatorum
recapere, quos, ante prælium factum, Romam
Adherbale missos audiverat. Sed, postquam
atus de bello eorum accepit, [tres adolescentes]
Africam legantur, qui ambo reges adeant,
atus populique Romani verbis nuncient, "velle
censere, eos ab armis discedere; de controver-
suis jure potius, quam bello disceptare; ita
te illisque dignum fore."

XXII. LEGATI in Africam maturantes veni-
t, eo magis quod Romæ, dum proficisci pa-
st, de prælio facto et oppugnatione Cirtæ audie-
tur: sed is rumor clemens erat. Quorum
gurtha accepta oratione respondit: "Sibi ne-
e majus quid, neque carius auctoritate senati:
adolescentia ita enisum, uti ab optumo quoque
obaretur: virtute, non militia P. Scipioni,

summo viro, placuisse: ob easdem artis ab Micin-
 fa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum
 ceterum, quo plura bene atque strenue fecisset, et
 animum suum injuriam minus tolerare: Adherba-
 lem dolis vitæ suæ insidiatum; quod ubi comp-
 risset, sceleri obviam isse: populum Romanum
 neque recte, neque pro bono facturum, si ab ju-
 gentium sese prohibuerint: postremo de omnibus
 rebus legatos Romam brevi missurum." Ita utri-
 que digrediuntur. Adherbalis adpellandi cop-
 non fuit.

XXIII. JUGURTHA, ubi eos Africa decessis-
 ratus est, neque, propter loci naturam, Cirtam
 armis expugnare potest; vallo atque fossa mœni
 circumdat, turris exstruit, easque præfidiis firmat
 præterea dies, noctes, aut per vim, aut dolis ten-
 tare; defensoribus mœnium præmia modo, modo
 formidinem ostentare; suos hortando ad virtutes
 erigere; prorsus intentus cuncta parare. Adher-
 bal, ubi intellegit omnis suas fortunas in extremis
 sitas, hostem infestum, auxilii spem nullum, pen-
 ria rerum necessariarum bellum trahi non posse
 ex his, qui una Cirtam profugerant, duo maxime
 impigros delegit, eos multa pollicendo, ac mise-
 rando casum suum confirmat, uti per hostium
 munitiones noctu ad proximum mare, deinde Ro-
 mam pergerent.

XXIV. NUMIDÆ paucis diebus jussa efficiunt
 litteræ Adherbalis in senatu recitatæ, quarum
 sententia hæc fuit. "Non mea culpa sæpe ad
 vos oratum mitto, Patres conscripti, sed vis Jugur-
 thæ subigit: quem tanta libido extinguendi me
 invasit, uti neque vos, neque deos immortalis in
 animo habeat; sanguinem meum, quam omnia
 malit. Itaque quintum jam mensem, socius es

amicus populi Romani, armis obsessus teneor: neque mihi Micipsæ patris beneficia, neque vestra secreta auxiliantur: ferro, an fame acrius urgear incertus sum. Plura de Jugurtha scribere, dehortatur fortuna mea: etiam antea expertus sum, earum fidei miseris esse: nisi tamen intellego, alium supra, quam ego sum, petere, neque simul amicitiam vestram, et regnum meum sperare: verum gravius existimet, nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem, fratrem meum; dein patrio regno me expulit:—quæ sane fuerint nostræ injuriæ, nihil ad vos. Verum nunc vestrum regnum armis tenet: me, quem imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem, et hæc quæ scribo, et quæ antea in senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret. Sed, quoniam eo natus sum, ut Jugurthæ scelerum tentui essem, non jam mortem neque ærumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiæ, quod vestrum est, si lubet, consulite: me ex manibus impiis eripite, et maiestatem imperii, per amicitiae fidem; si ulla quod vos memoria avi mei, Masinissæ."

XXV. His litteris recitatis, fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quam primum Adherbali subveniundum; de Jugurtha verim uti consuleretur, quoniam non paruiisset rogatis. Sed ab isdem regis fautoribus summa ope sum, ne decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia victum. Legantur tamen in Africam majores

natu, nobiles, amplis honoribus: in quibus M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis, et tunc senatus princeps. Hi, quod in invidia res esset simul, et ab Numidis obsecrati, triduo navim accendere: dein brevi Uticam adpulsi, litteras ad Jugurtham mittunt, QUAM OCISSEME AD PROVINCIAM ACCEDAT; SEQUE AD EUM AB SENATU MISSOS. Ille ubi accepit, homines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse; primo commotus, metus atque lubricine divoris agitabatur. Timebat iram senatus, [ni paruisset legatis]: porro animus cupidine cæcus ad inceptum scelus rapiebat. Victor tamen in avido ingenio pravam consilium. Igitur, exercitu circumdato, summa vi Cirtam irrumpere nititur, maxime sperans, diducta manu hostium, aut vi, aut dolis, sese casum victoriæ inventurum. Quod ubi secus procedit, neque, quod intendebat, efficere potest, uti prius, quam legati conveniret, Adherbalis potiretur; ne amplius morando, Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam veniret. Ac, tamen etiam senatus verbis minæ graves nunciabantur, quod oppugnatione non desisteret, multa tamen oratione consumpta, legati frustra discesserunt.

XXVI. Ea postquam Cirtæ audita sunt, Italici, quorum virtute mœnia defensabantur, confisi, de ditione facta, propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent, ut seque, et oppidum Jugurthæ tradat; tantum a se vitam paciscatur; de ceteris senatui curæ fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Jugurthæ rebatur; quia penes eosdem, si adversaretur, cogendi potestas erat, ita, uti consueverant Italici, ditionem facit. Jugurtha in primis Adherbalem excruciat

num necat : dein omnis puberes, Numidas et negotiatores promiscue, uti quisque armatis obuius, interfecit.

XXVII. Quod postquam Romæ cognitum, res in senatu agitari cœpta, idem illi ministri regis interpellando, ac sæpe gratia, interdum juramentis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Atque, ni C. Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer, et infestus potentiæ nobilitatis, populum Romanum edocuisset, id agi, uti per paucos interfectos JUGURTHÆ scelus condonaretur, interfecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa erat : tanta vis gratiæ, atque pecuniæ regis. Sed, ubi senatus delicti conscientia populum timet, lege Sempronia provinciæ futuris consiliis, Numidia atque Italia decretæ : consules declarantur. P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius : Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit : inde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur : stipendium, alia, quæ bello usui forent, discernuntur.

XXVIII. At Jugurtha, contra spem nuncio recepto, quippe cui, Romæ omnia venum ire, animo hæserat ; filium, et cum eo duo familiares, senatum legatos mittit : hisque, ut illis, quos exemplum interfecto miserat, præcepit, " omnis mortalis pecunia adgrediantur." Qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus, faceretne legatos JURUGTHÆ RECIPERE MOENIA : iique decrevere, " Nisi regnum, ipsumque imperium venissent, uti in diebus [proximis] de Italia decederent." Consul Numidis ex senatus decreto nunciari jubet : ita infectis rebus illi munus discedunt. Interim Calpurnius, parato

exercitu, legat sibi homines nobilis, factiosos, quorum auctoritate, quæ deliquisset, munita fore sperabat: in quis fuit Scaurus, cujus de natura et habitu supra memoravimus. Nam in consule nostro multæ bonæque artes animi et corporis erant, quas omnis avaritia præpediebat: patientia laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula et insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam, transvectæ. Igitur Calpurnius initio, paratis commeatibus acriter Numidiam ingressus est, multos mortalis et urbis aliquot pugnando capit.

XXIX Sed, ubi Jugurtha per legatos pecunia tentare, bellicque, quod administrabat, asperitatem ostendere cœpit, animus æger avaritia facile conversus est. Ceterum socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus: qui, tametsi a principio, plerisque ex factione ejus corruptis, acerrime regem impugnaverat; tamen, magnitudine pecuniæ, a bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Jugurtha primum tantummodo belli moram redimebat, existumans, sese aliquid interim Romæ pretio, aut gratia effecturum: postea vero quam participem negotii Scaurum acceperat; in maximam spem adductus recuperandæ pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus præiens agere. Ceterum interea, fidei causa, mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Jugurthæ Vagagum; cujus rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat; quoniam deditionis mora induciæ agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit; ad pauca, præsentis consilio, locutus de invidia facti, atque in deditionem uti acciperetur, reliqua cum

Bestia et Scauro secreta transigit: dein postero die, quasi per saturam exquisitis sententiis, in dedicationem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatorum, elephanti triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos prociacitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitata.

XXX. POSTQUAM res in Africa gestas, quoque modo actæ forent, fama divulgavit, Romæ per omnis locos et conventus de facto consulis agitari: apud plebem gravis invidia: Patres probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subverterent, parum constabat. Ac maxime eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiæ ferebatur, vero, bono impendebat. At C. Memmius, cujus libertate ingenii et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senati, concionibus populum ad vindicandum hortari: monere, ne rempublicam, ne libertatem suam dederent: multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed, quoniam ea tempestate Memmii facundia clara pollensque fuit, decere existumavi, unam ex tam multis orationem perhibere; ac potissimum, quæ in concione, post editum Bestiæ, hujuscemodi verbis disseruit.

XXXI. "Multa dehortantur a vobis, Quirites, ni studium reipublicæ omnia superet; opes nationis, vestra patientia, jus nullum, ac maxime, quod innocentiae plus periculi, quam honoris, est. Quam illa quidem piget dicere, his annis xv. quam adibrio fueritis superbiae paucorum; quam fœderamque iaculi perierint vestri defensores; ut vobis

animus ab ignavia atque secordia corruptus sit, qui ne nunc quidem, obnoxiiis inimicis, exsurgitis atque etiam nunc timetis, quibus decet terror esse. Sed quamquam hæc talia sunt, tamen obviam ire factionis potentia animus subigit: certe ego libertatem, quæ mihi a parente tradita est, experiar: verum id frustra, an ob rem faciam, in vestra manu situm, Quirites. Neque ego hortor, quod sæpe majores vestri fecere, uti contra injurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione opus: necesse est, suomet ipsi more præcipientes eant. Occiso Tiberio Gracco, quem regnum parare aiebant, in plebem Romanam quæstiones habitæ sunt: post C. Gracci et M. Fulvii cædem, item multi vestri ordinis in carcere necati sunt: utriusque cladi non lex, veram lubrico eorum finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio, plebi sua restituere, quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur jure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini, ærarium expilari; reges et populos libero paucis nobilibus vestigal pendere; penes eosdem et summam gloriam, et maxumas divitias esse: tamen hæc talia facinora impune suscepisse, parum habuere: itaque postremo leges, majestas vestra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, qui fecere, pudet aut pœnitet: sed incedunt per ora vestra magnifice, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes: perinde quasi honori, non prædæ habeant. Servi æro parati imperia injusta dominorum non perferunt: vos, Quirites, imperio nati, æquo animo servitutem toleratis. At qui sunt hi, qui rempublicam occupare? homines sceleratissimi, cruentis manibus immani avaritia, nocentissimi, ædemque superbissimi; quis fides, decus, pietas, postremo honesta

atque inhonesta omnia quæstui sunt. Pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quæstiones injustas, ceterique cædem in vos fecisse, pro munimento habent. Ita quam quisque pessime fecit, tam maxime tutus est: metum a scelere suo ad ignaviam vestram transfudere; quos omni eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere in unum coëgit: sed hæc inter bonos amicitia est, inter malos factio. Quod si tam libertatis curam haberetis, quam illi dominationem accensi sunt; profecto neque res publica, sicuti nunc, vastaretur, et beneficia vestra omnes optimos, non audacissimos, forent. Maiores vestri, parandi juris et majestatis constituendæ gratia, bis, per secessionem, armati Aventinum occupavere: vos pro libertate, quam ab illis accepistis, non summa ope nitemini? atque eo vehementius, quod majus dedecus est, parta amittere, quam omnino non paravisse? Dicet aliquis, Quod agitur censes? vindicandum in eos, qui hosti prodere rempublicam: non manu, neque vi, quod maioris fecisse, quam illis accidisse indignum; verum quæstionibus et indicio ipsius Jugurthæ: qui si detestabilius est, profecto jussis vestris obediens erit: sin autem contemnit, scilicet existumabitis, qualis illa lax, aut deditio, ex qua ad Jugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentis maxumæ divitiæ, in rempublicam damna, dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum sollicitas tenet, et illa, quam hæc tempora, magis solaciant, cum regna, provinciæ, leges, jura, judicia, bella, paces, postremo divina et humana omnia omnes paucos erant; vos autem, hoc est, populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere: nam civitatem quidem quis vestrum recusare aude-

bat? Atque ego, tamen etsi viro flagitiosissimum existimo impune injuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, æquo animo paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum importunitatis habent, parum est, impune male fecisse, nisi deinde faciendi licentia eripitur: et vobis æterna sollicitudo remanebit, cum intellegetis, aut serviundum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem, aut concordia quæ spes? dominari illi voluat, vos liberi esse facere illi injurias, vos prohibere: postremo socii vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam divorsis mentibus pax, aut amicitia esse? Quare moneo hortorque, ne tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus ærarii factus est, neque per viam sociis ereptæ pecuniæ: quæ quamquam gravia, tamen consuetudine jam pro nihilo habentur. Hosti acerrumo prodita senatus auctoritas, proditum imperium vestrum: domi militiæque reipublica venalis fuit. Quæ nisi quæsitæ erunt, ni vindicatum in noxios, quid reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, obediētes vivamus? nam impune quæ libet facere, id est regem esse. Neque ego, Quirites, hortor, ut malitis civis vestros perperam, quam recte fecisse; sed ne, ignoscendo malis, bonos perditum eatis. Ad hoc in republica multo præstat beneficii quam maleficii immemorem esse: bonus tantummodo segnior fit, ubi negligas; at malus improbioret. Ad hoc, si injuriæ non sint, haud sæpe auxilii egeas."

XXXII. Hæc atque alia hujuscemodi sæpe dicundo, Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum prætor erat, ad Jugurtham mitteretur, interposita fide publica, Romam duceret;

quo facilius indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniæ captæ arcessebant, delicta patefierent. Dum hæc Romæ geruntur, qui in Numidia cuncti a Bestia exercitui præerant, secuti morem imperatoris, plurima et flagitiosissima facinora fecerunt. Fuere qui, auro corrupti, elephantos Jugurthæ traderent : alii perfugas vendere : pars ex captivis prædas agebant : tanta vis avaritiæ in animos eorum, veluti tabes, invaserat. At Cassius, perlata rogatione a C. Memmio, ac perculsa omni civilitate, ad Jugurtham proficiscitur ; ei timido, et ex conscientia diffidenti rebus suis, persuadet, quo se populo Romano dedidisset, ne vim, quam misericordiam, experiri mallet." Privatim præterea fidem suam interponit, quam ille non minoram, quam publicam ducebat : talis ea tempestate fama de Cassio.

XXXIII. Igitur Jugurtha, contra decus reipublice, cultu quam maxime miserabili, cum Cassio Memmio, venit : ac, tamen etsi in ipso magna vis timoris erat, confirmatus ab omnibus quorum potentia, aut scelere cuncta gesserat, C. Bæbium tribuum plebis magna mercede parat, cujus impudentia contra jus et injurias omnis munitus foret. At C. Memmius, advocata concione ; quamquam regi hostis plebis erat, et pars in vincula duci jubebat, tamen, ni socios sceleris aperiret, more majorum, de ipso supplicium sumi ; dignitati, quam iræ magis consulens, sedare motus, et animo mollire, potius quam confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. Post, ubi silentium cœpit, producto Jugurtha, verba facit, Romæ Numidiæque facinorosa memorat, scelera in patrem, fratresque ostendit : " quibus juvantibus, quibusque ministris, quærit, quamquam intellegat populus Romanus ;

tamen velle manifesta magis ex illo habere : si ven-
aperiret, in fide et clementia populi Romani magis
nam spem illi sitam : sin reticeat, non fociis salu-
fore ; sese suasque spes corrupturum."

XXXIV. DEIN, ubi Memmius dicundi finem
fecit, et Jugurtha respondere jussus est, C. Bæbius
tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra
diximus, regem tacere jubet : ac, tamen etsi mult-
tudo, quæ in concione aderat, vehementer accensat-
terrebat eum clamore, voltu, sæpe impetu atque
aliis omnibus, quæ ira fieri amat, vicit tamen im-
pudentia. Ita populus ludibrio habitus ex conc-
cione discessit ; Jugurthæ Bæstixque et ceteris
quos illa quæritio exagitabat, animi augescunt

XXXV. EA erat tempestate Romæ Numidæ
quidam, nomine Massiva, Gulussæ filius. Masinissæ
nepos : qui, quia, in dissensione regum, Jugurthæ
advorsus fuerat, dedita Cirta et Adherbale inter-
fecto, profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Al-
binus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q.
Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet,
quoniam ex stirpe Masinissæ sit, Jugurtham ob-
scelera invidia cum metu urgueat ; regnum Numi-
diæ ab senatu petat. Avidus consul belli gerundi,
movere quam senescere omnia malebat : ipsi pro-
vincia Numidia ; Minucio Macedonia evenerat.
Quæ postquam Massiva agitare cœpit, neque Ju-
gurthæ in amicis satis præsidii est, quod eorum
alium conscientia, alium mala fama et timor im-
pediebat ; Bomilcari, proxumo ac maxume fido
sibi, imperat, " pretio, sicuti multa confecerat,
insidiatores Massivæ paret, ac maxume occulte ;
sin id parum procedat, quovis modo Numidam
interficiat." Bomilcar mature regis mandata ex-
sequitur : et, per homines talis negotii artifices,

minera egressusque ejus, postremo loca atque tempora cuncta explorat : deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati, paullo inconsultius Massivam adgreditur, illum obtruncat : sed ipse deprehensus, multis hortantibus, et inprimis Albino consule, adiciam profitetur. Fit reus magis ex æquo bonoque, quam ex jure gentium, Bomilcar, comes ejus, qui Romam fide publica venerat. At Jugurtha manifestus tanti sceleris, non prius omisit contrarium niti, quam animum advortit, supra gratiamque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, tamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat ; regno magis, quam vadibus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, peritus, ne reliquos popularis metus invaderet erendi sibi, si de illo supplicium sumtum foret. Et ipse paucis diebus profectus est, jussus ab senatu Italia decedere. Sed, postquam Roma egressus est, fertur sæpe eo tacitus respiciens, postremo dixisse, URBEM VENALEM ET MATURE PERITURAM, EMPTOREM INVENERIT.

XXXVI. INTERIM Albinus, renovato bello, annuum stipendium, alia, quæ militibus usui essent, maturat in Africam portare ; ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis, aut deditioe, aut quovis modo bellum conficeret. At contra Jugurtha cedere omnia, et alias, deinde alias moræ causas ferre : polliceri deditioem, ac deinde metum instigare : instanti cedere, et paullo post, ne sui cederent, instare : ita belli modo, modo pacis ora, consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existimarent, quæ ex tanta properantia tam facile tractum

bellum secordia magis, quam dolo, crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat, Albinus, Aulo fratre in castris pro prætore relicto, Romam decessit.

XXXVII. Ea tempestate Romæ seditionibus tribuniciis atrociter respublica agitabatur. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur: quæ dissensio totius anni comitia impediēbat. Ea moram in spem adductus Aulus, quem pro prætore in castris relictum supra diximus, aut conficiunt belli, aut terrore exercitus ab rege pecuniæ capiundæ, milites mense Januario ex hibernis in expeditionem evocat; magnis itineribus, hieme asperius pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. Quod quamquam et sævitia temporis, et opportunitate loci, neque capi, neque obsideri poterat, (nam circum murum, situm in prærupi montis extremo, planicies limosa hiemalibus aquis paludem fecerat): tamen, aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine cæcæ vineas agere, aggerem jacere, alia, quæ inceptum usui forent, properare.

XXXVIII. At Jugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati, subdolus augere amentiam: munitare supplicantis legatos: ipse, quasi vitabundus per saltuosa loca et tramites exercitum ducere. Denique Aulum spe pactionis perpulit, uti, relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem insequeretur. Interea per homines callidos di noctuque exercitum tentabat: centuriones ducumque turmarum, partim uti transfugerent, [conrumpere]; alii, signo dato, locum uti desererent, ita delicta occultiora fore. Quæ postquam essententia instruit, intempesta nocte, de improvise

multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites Romani, tumultu perculsi insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare; epidare omnibus locis: vis magna hostium; cœca nocte atque nubibus obscuratum; periculum anceps: postremo fugere, an manere, tutius foret, incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum, cum tribus turmis Thracum, et paucis gregariis milibus, transiere ad regem: et centurio primi pilæ legionis, per munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, locum hostibus introeundi dedit: atque Numidæ cuncti irrupere. Nostri fœda fuga, perique abjectis armis, proximum collem occupare. Nox atque præda castrorum hostes, quod minus victoria uterentur, remorata sunt. Deinde Jugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: "Tametsi ipsum cum exercitu fame, pro clausum tenet, tamen se humanarum rerum timorem, si secum fœdus faceret, incolumis omnes sub jugum missurum: præterea, uti diebus decem Numidia decederet." Quæ quamquam in via et flagitii plena erant, tamen, quia mortis metu mutabant, sicuti regi libuerat, pax consistit.

XXXIX. Sed, ubi ea Romæ comperta sunt, motus atque mœror civitatem invadere: pars doctæ pro gloria imperii: pars insolita rerum belliarum timere libertati: Aulo omnes infesti, ac exume qui bello sæpe præclari fuerant, quod peritus dedecore potius, quam manu, salutem confugerat. Ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam, ac deinde periculum timens, senatum de fœdere consulēbat: et tamen interim exer-

citui supplementum scribere : ab sociis et nomine Latino auxilia arcessere : denique modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par fuerat, decernit SUO ATQUE POPULI INIUSSU NULLUM POTUISSE FOEDUS FIERI. Consul impeditus a tribunis plebis, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur : nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus, in provincia hiemabat. Postquam eo venit ; quamquam persequi Jugurtham et mederi fraternæ invidiæ animus ardebat ; cognitis militibus, quos præter fugam, soluto imperio, licentia atque lascivia corruperat, ex copia rerum statuit, nihil sibi agitandum.

XL. INTEREA Romæ C. Mamilius Limetanus tribunus plebis, rogationem ad populum promulgat, " uti quæreretur in eos, quorum consilio Jugurtha senati decreta neglegisset ; quique ab eo in legationibus, aut imperiis pecunias acceperant, qui elephantos, quique perfugas tradidissent ; item qui de pace, aut bello cum hostibus pactiones fecissent." Huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur ; occulte per amicos, ac maxime per homines nominis Latini et socios Italicos impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratu est, quam intenta fuerit, quantaque vi rogationem jusserit, decreverit, voluerit ; magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reipublicæ : tanta lubido in partibus. Igitur, ceteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiæ supra docuimus, inter lætitiâ plebis, et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quæsitores rogaren-

ur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quæstio exercita asperere violenterque ex rumore, et lubricine plebis: ut sæpe nobilitatem, sic a tempestate plebem ex secundis rebus insolentia sperat.

XLI CETERUM mos partium popularium et enati factionum, ac deinde omnium malarum arum, paucis ante annis Romæ ortus, otio et abundantia earum rerum, quæ prima mortales dunt. Nam, ante Carthaginem deletam, populus senatus Romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant: neque gloriæ, neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed, ubi illa formido mentibus discessit; scilicet ea, quæ secundæ res amant, lascivia atque superbia cessere. Ita, quod in adversis rebus optaverant, ut, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque cœpere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubricinam vertere: sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas artis abstracta sunt; respublica, quæ media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis allebat: plebis vis soluta atque dispersa, in lubricine, minus poterat: paucorum arbitrio bellumque agitabatur: penes eosdem ærarium, provincie, magistratus, gloriæ triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur; prædas illicas imperatores cum paucis diripiebant. Intra parentes, aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia, sine modo modestiaque gradere, polluere et vastare omnia; nihil pensi, neque sancti habere, quoad semet ipsa præcipita-

vit. Nam ubi primum [ex nobilitate] reperiuntur, qui veram gloriam injustæ potentiae anteposuerunt; moveri civitas, et permixtio civilis, quæ discessio terræ, oriri cœpit.

XLII. NAM postquam Tiberius et C. Gracchus, quorum majores Punico atque aliis bellis multum reipublicæ addiderant, vindicare plebem in libertatem, et paucorum scelera patefacere cœperunt, nobilitas noxia, atque eo perculsa, modo per socium ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos ipse societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat; et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferre necaverant. Et sane Gracchis, cupidine victoriæ haud satis moderatus animus fuit. Sed bono vinum satius est, quam malo more injuriam vincere. Igitur ea victoriâ nobilitas ex lubrico sua uia, multos mortalis ferro aut fuga exstinxit; plusque in reliquum sibi timoris, quam potentiae, addidit. Quæ res plerumque magnas civitatis pestem dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo, et victo acerbius ulcisci volunt. Sed, de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim, aut pro magnitudine parem differere, tempus, quam res, maturius deferat. Quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. POST Auli fœdus, exercitusque nostrum fœdam fugam, Q. Metellus et M. Silanus, consules designati, [provincias], inter se paraverunt. Metelloque Numidia venerat, acri viro, et quamquam adverso populi partium, fama tamen æquali et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega ratus,

ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Ig-
gitur diffidens veteri exercitui, milites scribere,
præsidia undique arcessere: arma, tela, equos,
cetera instrumenta militiæ parare: ad hoc com-
mune affatim: denique omnia, quæ bello vario
et multarum rerum egenti usui esse solent. Ce-
terum ad ea patranda senati auctoritate socii no-
menque Latinum, reges ultro auxilia mittere:
postremo omnis civitas summo studio adnitebatur.
Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis com-
positisque, in Numidiam proficiscitur, magna spe
vivum, cum propter bonas artis, tum maxime,
quod adversum divitias animum invictum gerebat;
et avaritia magistratuum ante id tempus in Nu-
midia nostræ opes contusæ, hostiumque auctæ
erant.

XLIV. Sed, ubi in Africam venit, exercitus
traditur Sp. Albinus pro consule, iners, imbellis,
neque periculi, neque laboris patiens, lingua,
quam manu, promptior, prædator ex sociis, et ipse
præda hostium, sine imperio et modestia habitus.
Quia imperatori novæ plus ex malis moribus sollici-
tudinis, quam ex copia militum auxilii, aut spei
quæ accedebat. Statuit tamen Metellus, quam-
vis et æstivorum tempus comitiorum mora im-
minuerat, et expectatione eventum civium animos
contentos putabat, non prius bellum adtingere,
quam, majorum disciplina, milites laborare coëgis-
set. Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade
perculsus, postquam decreverat non egredi pro-
vincia, quantum temporis æstivorum in imperio
esset, plerumque milites stativis castris habebat;
et cum odos, aut pabuli egestas locum mutare
coegerat. Sed neque more militari vigiliæ de-

ducebantur : uti cuique lubebat, ab signis aberant. Lixæ permixti cum militibus die noctuque vagabantur, et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum prædas certantes agere : eaque mutare cum mercatoribus vino advestitis, et aliis talibus : præterea, frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari : postremo quæcumque dici aut fingi queunt ignaviæ luxuriæque probra, in illo exercitu cuncta fuisse, et alio amplius.

XLV. SED in ea difficultate Metellum non minus, quam in rebus hostilibus, magnum et sapientem virum fuisse comperior ; tanta temperantia inter ambitionem sævitiamque moderatum. Namque edicto primum adjumenta ignaviæ sustulisse, “ ne quisquam in castris panem, aut quem alium costum cibum venderet ; ne lixæ exercitum sequerentur ; ne miles gregarius in castris, neve in agmine servum aut jumentum haberet : ” ceteris arte modum statuisse : præterea transvorsis itineribus quotidie castra movere ; juxta, ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigiliæ crebras ponere, et ipse cum legatis circumire ; item in agmine in primis modo, modo in postremis, sæpe in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, uti cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis magis, quam vindicando, exercitum breviter confirmavit.

XLVI. INTEREA Jugurtha, ubi, quæ Metellus agebat, ex nunciis accepit ; simul de innocentia ejus certior Romæ factus, diffidere suis rebus, actum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam pete-

ment, alia omnia dederent populo Romano. Sed Metello jam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum. Itaque legatos alium ab alio diversos adgreditur; ac, paullatim tentando, postquam opportunos cognovit, multa pollicendo persuadet, "uti Jugurtham maxume vivum, si id parum procedat, necatum sibi traderent:" ceterum palam, quæ ex voluntate forent, regi nunciari iubet. Deinde ipse paucis diebus, intento atque infesto exercitu, in Numidiam procedit: ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris: ex oppidis et mapalibus præfecti regis obvii procedebant, parati frumentum portare, commeatum portare, postremo omnia, quæ imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere, et insidiis locum tenere. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item inditorum et sagittariorum delecta manu, apud primos erat: in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat: in utrumque latus auxilios equites tribunis legionum et præfectis cohortium adpertiverat, uti cum his permixti velites, quacumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Jugurtha tantus dolus, tantaque peritia corum et militiæ erat, uti, absens, an præsens, incertum, an bellum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur.

XLVII. ERAT haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Taga, forum rerum venalium totius regni maxime celebratum; ubi et incolere, et mercari convegerant Italici generis multi mortales. Huc

consul, simul tentandi gratia, si paterent opportunitates loci, præsidium imposuit; præterea imperavit frumentum, et alia, quæ bello usui forent, ratus id, quod res monebat, frequentiam negotiorum et commeatum [juvaturum exercitum] etiam paratis rebus munimento fore. Inter hæc negotia Jugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare; præter suam liberorumque vitam, omnia Metello dedere. Quod item, uti priores, consul illectos ad proditionem domum dimittebat: regi pacem, quam postulabat, neque abnuere, neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum expectare.

XLVIII. JUGURTHA ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus tentari animadvertit; quippe cui verbis pax nunciabatur, ceterum re bellum asperrimum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati; coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere, in spem victoriæ adductus ex opportunitate loci, quas maxumas copias potest omnium generum paratis, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiæ, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons ferme millia passuum xx. tractu pari, vastus ab naturæ et humano cultu: sed ex eo medio quasi collisoriebatur, immensum pertinens, vestitus oleastro, ac mirtetis, aliisque generibus arborum, quæ humido arido atque arenoso gignuntur. Media autem planicies deserta, penuria aquæ, præter flumina propinqua loca: ea confita arbutis, pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem, transverso

retinere, porrectum docuimus, Jugurtha, extenuata suorum acie, confedit: elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit, eumque docet, quæ ageret: ipse propior montem cum omni equitatu pedites dilectos collocat: dein singulas turmas atque manipulos circumiens monet atque obtestatur, "uti memores pristinae virtutis et victoriae seque regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant: cum his certamen fore, quos antea victos sub jugum miserint: ducem illis, non animum mutatum: quæ ab imperatore decuerint, omnia suis provisa; locam superiorem, uti prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus manum conficerent: proinde parati intentique essent, signo dato, Romanos invadere: illum diem aut omnis labores et victorias confirmaturum, aut maxumarum ærummarum initium fore." Ad hoc viritim, ut quemque, ob militare facinus, pecunia aut honore exalaret, commonefacere beneficii sui, et eum ipsum suis ostentare: postremo, pro cuiusque ingenio, sollicitando, minitando, obtestando, alium alio modo excitare: cum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu conspicitur: primo dubius, quidnam insolita facies ostenderet, (nam inter virgulta equi Numidæque confederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti, quidnam esset; cum natura loci, tum docti, ipsi atque signa militaria, obscurati) dein, brevi cognitis insidiis, paullisper agmen constitit: ibi immutatis ordinibus, in dextero latere, quodroximum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem struxit: inter manipulos funditores et sagittarios spertit: equitatum omnem in cornibus locat: ac tunc pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti

instruxerat, transvorsis principiis, in planum e-
ducit.

L. SED, ubi Numidas quietos, neque colle c-
gredi animadvortit, veritus ex anni tempore
inopia aquæ, ne siti conficeretur exercitus, Ru-
lium legatum cum expeditis cohortibus et par-
equitum præmisit ad flumen, uti locum castra-
antecaperet: existumans, hostis crebro impetu
transvorsis præliis iter suum remoratu-
ros, et, quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim mi-
tum tentatu-
ros. Dein ipse pro re atque loco
sicuti monte descenderat, paullatim procedere
Marium post principia habere: ipse cum sinistræ
equitibus esse, qui in agmine principes faci-
erant. At Jugurtha, ubi extremum agmen Me-
telli primos suos prætergressum videt, præsidii
quasi duum millium peditum montem occupa-
turus, qua Metellus descenderat; ne forte cedentibus
advorsariis receptui, ac post munimento foret
dein, repente signo dato, hostis invadit. Numida
alii postremos cedere: pars a sinistra ac dexter
tentare: infensi adesse atque instare: omnibus
locis Romanorum ordines conturbare; quorum
etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant
ludificati incerto prælio, ipsi modo eminus laucia-
bantur, neque contra feriundi, aut manum conse-
rendi copia erat. Antea jam docti ab Jugurtha
equites, ubicumque Romanorum turba iniqua
cœperat, non confertim, neque in unum sese reci-
piebant, sed alius alio quam maxime divorsi. Ita
numero priores, si ab persequendo hostis deterrere
nequiverant, disiectos ab tergo, aut lateribus cir-
cumveniebant: sin opportunior fugæ collis, quam
campi fuerant, ea vero consueti Numidarum equi-

facile inter virgulta evadere; nostros asperitas et solentia loci retinebat.

LI. CETERUM facies totius negotii varia, incerta, fœda atque miserabilis: dispersi a suis pars cedere, alii insequi: neque signa, neque ordines observare: ubi quemque periculum ceperat, ibi consistere ac propulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti: nihil consilio, neque imperio agi: fors omnia regere. Itaque multum se processerat, cum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore et æstu languidis, Metellus ubi videt Numidas minus instare, paullatim milites in unum conducit, ordines restituit, et cohortis legionarias quatuor adversum pedites castrum collocat: eorum magna pars superioribus locis sessa confederat. Simul orare, hortari milites, "ne desisterent, neu paterentur hostis ingruentes vincere: neque illis castra esse, neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent: inanis omnia sita." Sed ne Jugurtha quidem in ea quietus: circumire, hortari, renovare præceptum, et ipse cum electis tentare omnia: subvenire hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi, certabant: ipsi pares, ceterum opibus disparia. Nam Metello virtus militum erat, locus adversus: Jugurthæ alia omnia, præter milites optatissima. Denique Romani, ubi intellegunt, nec sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam signandi fieri, et jam die vespere erat; adversorie, sicuti præceptum fuerat, evadunt. Amisso castris, Numidæ fusi fugatique: pauci interiire; ceterosque velocitas et regio hostibus ignara tutata est. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti

copiarum pedestrium præfectum ab Jugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius prætergressus est, paulatim suos in æquum locum deducit: ac, dum legatus ad flumen, quo præmissus erat, festinare pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat, neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium confedissem jam, et animo vacuum acceperim, simulque ex Jugurthæ prælii clamorem augeri: veritus, ne legatus, cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri obficeret, latius porrigit; eoque modo ad Rutilii castra procedit.

LIII. ROMANI ex improvviso pulveris vim magnam animadvortunt, nam prospectum ager arboribus confectus prohibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari: post, ubi æquabilem manere vident, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognita re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi propius ventum, utrimque magno clamore concurrunt. Numidæ tantummodo remorati, dum in elephantis auxilium putant; postquam impeditos ramis arborum, atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt: ac plerique, abjectis armis, collis, aut noctis, quam jam aderat, auxilio integri abeunt. Elephantum quatuor capti, reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et prælio fessi lætique erant; tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi patiebatur. Ac primo, obscura nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu, velut hostes adven-

are, alteri apud alteros formidinem simul, et tu-
multum facere; et pæne imprudentia admissum
scelus miserabile, ni utrimque præmissi equites
rem exploravissent. Igitur, pro metu, repente
audium exortum, milites alius alium læti adpel-
lunt, acta edocent atque audiunt: sua quisque for-
ta facta ad cælum ferre. Quippe res humanæ ita
se habent: in victoria vel ignavis gloriari licet;
adversæ res etiam bonos detraçant.

LIV. METELLUS in iisdem castris quadriduo
moratus, faucios cum cura reficit, meritos in præ-
sidiis more militiæ donat, universos in concione lau-
dat, atque agit gratias; hortatur, ad cetera, quæ
superiora sunt, parem animum gerant: pro victoria
jam pugnatum, reliquos labores pro præda
parare. Tamen interim transfugas et alios opportu-
nos, Jugurtha ubi gentium, aut quid agigaret, cum
percussisne esset, an exercitum haberet, ut sese victus
videret, exploratum misit. At ille sese in loca sal-
uberrima et natura munita receperat: ibique coge-
bat exercitum numero hominum amplio-rem, sed hebe-
rem infirmumque, agri ac pecoris magis, quam
belli cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod, præ-
terea regios equites, nemo omnium Numidarum ex
tra regem sequitur; quo cujusque animus fert,
discedunt: neque id flagitium militiæ ducitur:
sibi se mores habent. Igitur Metellus ubi videt
his etiam tum animum ferocem; bellum reno-
vare, quod, nisi ex illius lubidine, geri posset; præ-
terea iniquum certamen sibi cum hostibus, minore
periculo illos vinci, quam suos vincere; statuit
non præliis, neque acie, sed alio more bellum ge-
rere. Itaque in Numidiæ loca opulentissima
pergit, agros vastat, multa castella et oppida, te-

mere munita, aut sine præsidio, capit incenditque puberes interficit : alia omnia militum præda est. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obfides ; frumentum et alia, quæ usui forent, adsatis præbita : ubicumque res postulabat, præsidium impositum. Quæ negotia multo magis, quam prælium male pugnatum [ab suis] regem terrebant, quippe cui, spes omnis in fuga sita, sequi cogebatur ; et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia, quod optimum videbatur, consilium capit : exercitum plerumque in isdem locis opperiri jubet : ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et avisiis itineribus ignoratus Romanos palantis repente adgreditur : eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur ; nemo omnium intactus profugit : et Numidæ prius, quam ex castris subveniretur, sicut iussi erant, in proximos collis discedunt.

LV. INTERIM Romæ gaudium ingens ortum cognitis Metelli rebus : ut seque et exercitum morum majorum gereret ; in adverso loco, victor tamen virtute fuisset ; hostium agro potiretur ; Jugurtham magnificum ex Auli secordia, spem salutis in solitudine, aut fuga coëgisset habere. Itaque senatus OB EA FELICITER ACTA DIS IMMORTALIBUS SUPPLICIA DECERNERE : civitas trepida antea et sollicita de belli eventu, læta agere : fama de Metello præclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare ; cavere tamen, ne cubi hosti opportunus fieret : meminisse, post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior erat, eo magis animi anxius : neque, post insidias Jugurthæ, effuso exercitu prædari : ubi frumento, aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu præsidium agitabant : exercitus partim ipse, reliquos Marius

lucēbat. Sed igni magis, quam praeda, ager
vastabatur. Duobus locis, haud longe inter se,
castra faciebant: ubi vi opus erat, cuncti aderant;
ceterum, quo fuga atque formido latius crescerent,
vivorū agebant. Eo tempore Jugurtha per collis
requi: tempus, aut locum pugnae quaerere: qua
venturum hostem audierat, pabulum et aquarum
fontis, quorum penuria erat, corrumpere: modo
Metello, interdum Mario ostendere: postremos
agmine tentare, ac statim in collis regredi; rur-
sus aliis, post aliis minitari: neque praelium facere,
neque otium pati; tantummodo hostem ab incepto
retinere.

LVI. ROMANUS imperator, ubi se dolis fatigari
videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem
Maganam, et in ea parte, qua sita erat, arcem regni;
Romine Zamam, statuit obpugnare; ratus id, quod
periculum poscebat, Jugurtham laborantibus suis
auxilio venturum, ibique praelium fore. At ille,
qui parabantur, a perfugis edoctus, magnis iti-
eribus Metellum antevenit; oppidanos hortatur,
arma defendant, additis auxilio perfugis, quod
numus ex copiis regis, quia fallere nequibant, fir-
missimum. Præterea pollicetur, in tempore semet
ipsum exercitu adfore. Ita compositis rebus, in loca
maxime occulta discedit, ac post paullo
agnoscit, Marium ex itinere frumentatum cum
paucis cohortibus Siccam missum; quod oppidum
primum omnium post malam pugnam ab rege de-
ceperat. Eo cum dilectis equitibus noctu pergit,
et jam egredientibus Romanis in porta pugnam
dedit; simul magna voce Siccenses hortatur, "uti
portis ab tergo circumveniant: fortunam præ-
stari facinoris casum dare: si id fecerint, postea

fese in regno, illos in libertate sine metu ætate acturos." Ac, ni Marius signa inferre, atque evadere oppido properavisset, profecto cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent: tantæ mobilitate sese Numidæ agunt. Sed milites Jugurthini paullisper ab rege sustentati, postquam majore vi hostes urgent, paucis amissis, profugi discedunt.

LVII. MARIUS ad Zamam pervenit: id oppidum in campo situm, magis opere, quam naturamunitum erat; nullius idoneæ rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro temporis atque loco paratis rebus, cuncta mœnia exercitus circumvenit: legatis imperat, ubi quisque curaret deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur: neque ea res Numidas terret; insensim intentique sine tumultu manent: prælium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glandibus aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modo subfodere, modo scalis adgredi: cupere prælium in manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa volvere; fudes, pila, præterea picem sulphure et tæda mixtam ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi sat muniverat: nam plerosque jacula tormentis, aut manu emissa vulnerabant: parique periculo, secunda fama impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improvviso castra hostium cum magna manu invadit; remissis, qui in præsidio erant, et omnia magis, quam prælium expectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars vulnerati, aut occisi.— Ceterum ex omni multitudine non amplius qua-

draginta, memores nominis Romani, grege facto, locum capere, paullo, quam alii, editiorem; neque inde maxuma vi depelli quiverunt; sed tela emissus missa remittere. pauci in pluribus minus frustrati: sin Numidæ propius accessissent, ibi vero virtutem ostendere, et eos maxuma vi cedere, fundere atque fugare. Interim Metellus, cum acerrume rem gereret, clamorem hostilem ab tergo recepit: dein, converso equo, animadvortit, fugam ad se vorsum fieri; quæ res indicabat popularis esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque, lacrumans, per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos abire sinat: ille brevi mandata efficit. At Jugurtha munimento castrorum impeditus, cum alii super vallum præcipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent, multis amissis, in loca murata sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

LIX. Igitur postero die, prius, quam ad obpugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare iubet: portas et proxima loca tribunis dispertit: deinde ipse pergit ad oppidum, atque, ut superiore nocte, murum adgreditur. Interim Jugurtha ex occulto repente nostros invadit: qui in proximo locis fuerant, paullisper territi perturbantur; reliqui subito subveniunt. Neque diutius Numidæ resistere potuissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent: quibus illi cuncti, non, ut equestri prælio solet, sequi, dein cæ-

dere; sed adversis equis concurrere, implicare a perturbare aciem; ita expeditis peditibus suis hostis pæne victos dare.

LX EODEM tempore apud Zamam magna certabatur. Ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eo acerrume niti; neque alius in alio magis, quam in sese spem habere: pariter oppidanum agere: obpugnare, aut parare omnibus locis: avidius alteri alteros sauciare, quam semet tegere: clamor permixtus hortatione, lætitia, gemitu; iterum strepitus armorum ad cælum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui mœnia defensabant, ubi hostes paululum modo pugnam remiserant, intenti prælium equestre prospectabant: eos, uti quæque Jugurthæ res erant, lætos modo, modo pavidos animadvorteres: ac, sicuti audiri a suis, aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus, et huc, illuc, quasi vitæ bundi, aut jacentes tela, agitare. Quod ubi Marius cognitum est (nam is in ea parte curabat) consulto lenius agere, ac dissidentiam rei simulare: patet Numidas sine tumultu regis prælium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum adgreditur: et jam scalis egressi milites prope summa ceperant, cum oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia præterea tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unæ atque alteræ icalæ comminutæ, qui supersteterant, adstricti sunt: ceteri, quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars confecti vulneribus abeunt. Denique utrimque prælium nox diremit.

LXI. MATELLUS, postquam videt frustra inceptum, neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco pugnam facere, et jam æstatem exactam esse, ab Zama discedit; et in his

urbibus, quæ ad se defecerant, satisque munitæ loco, aut mœnibus erant, præsidia imponit. Ceterum exercitum in provinciam [quæ proxima est Numidæ] hiemandi gratia collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti, aut luxuriæ concedit: sed, quoniam armis bellum parum procederat, insidias regi per amicos tendere, et eorum peridia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romæ cum Jugurtha fuerat, et inde, vadibus satis, clam Massivæ de nece iudicium fugerat, quod si per maxumam amicitiam, maxuma copia saluendi erat, multis pollicitationibus adgreditur: ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat: dein fide data, "si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut illi senatus impunitatem, et sua omnia concederet," facile Numidæ peroraret, cum ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primum opportunum, Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accersit; monet atque lacrumans obtestatur, "uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optime merenti, provideat: omnibus præliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos aut occisos, regni opes comminutas esse: satis sæpe vitam et virtutem militum, et fortunam tentatam: precaveret, ne, illo cunctante, Numidæ sibi consulant." Illis atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati: Jugurtham imperata facturum, ac sine ulla actione sese regnumque suum in illius fidem trahere." Metellus propere cunctos senatorii ordinis ad hibernis arcessiri jubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more

majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthæ imperat argenti pondo ducenta millia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantum. Quæ postquam sine mora facta sunt, jubet omnes perfugas vinctos adduci: eorum magna pars ut jussum erat, adducti; pauci, cum primum deductio cœpit, ad regem Bocchum in Mauritaniam abierant. Igitur Jugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus, cum ipse ad imperandum Titidium vocaretur, rursus cœpit flectere animum suum, et ex mala conscientia digna timere. Denique multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo tædio rerum adversarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis magnisque præfidiis nequidquam perditis, de integro bellum sumit. Romæ senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

LXIII. PER idem tempus Uticæ forte C. Marius per hostias dis supplicante, "magna atque mirabilia portendi" haruspex dixerat: "proinde, quæ animo agitabat, fretus dis ageret; fortunam quam sæpissime experiretur: cuncta prospera eventura." At illum jam antea consulatus ingens cupido exagitabat: ad quem capiendum, præter vetustatem familiæ, alia omnia abunde erant; industria, probitas, militiæ magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubricinis et divitiarum victor, tantummodo gloriæ avidus. Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum ætas militiæ patiens fuit, stipendiis faciundis, non Græca facundia, neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribunatum militare a populo petit, plerisque faciem ejus ignorantibus,

facile notus per omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit: semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam postea ambitione præceps datus est) petere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat. Novus homo tam clarus, neque tam egregius factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

LXIV. Igitur, ubi Marius haruspiciis dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortatur, ab Metello petendi gratia missionem rogat: cui quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemtor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum commotus insolita re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, "ne tam grava inciperet, neu super fortunam animum treretur: non omnia omnibus cupiunda esse: dedere illi res suas satis placere: postremo caveret petere a populo Romano, quod illi jure negaretur." Postquam hæc atque talia dixit, neque nimis Marii flectitur, respondit, "Ubi primum obtuisset per negotia publica, facturum sese, quæ peteret." Ac postea sæpius eadem postulanti, fertur dixisse, "Ne festinaret abire: satis mature illum iam filio suo consulatum petiturum." Is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos ætatis circiter xx. quæ res Marium cum pro honore, hæc adfectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. Ita cupidine atque ira, pessumis consultiis, grassari: neque facto ullo, neque dicto desistinare, quod modo ambitiosum foret: milites,

quibus in hibernis præerat, laxiore imperio, quam antea, habere : apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticæ erat, criminose simul, et magnifice de bello loqui : “ Dimidia pars exercitus sibi permetteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum : ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regis superbiæ imperio nimis gauderet.” Quæ omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiaris corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. ERAT præterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius Masinissæ nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus, et ob eam causam mente paululum imminuta. Cum Metellus petenti, more regum uti sellam juxtaponeret, item postea custodiæ causa turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat : honorem, quod eorum modo foret, quos populus Romanus reges adpellavisset ; præsidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidæ traderentur. Hunc Marius anxium adgreditur atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris cum suo auxilio pœnas petat : hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit : “ Illum regem, ingentem virum, Masinissæ nepotem esse : si Jugurtha captus, aut occisus, imperium Numidæ sine mora habiturum : id adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret.” Itaque et illum, et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerisque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissima suffragatione consulatus petebatur :

mul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per
gem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario
ancta procedere.

LXVI. INTERIM Jugurtha postquam, omissa
editione, bellum incipit, cum magna cura parare
omnia, festinare, cogere exercitum : civitates, quæ
se defecerant, formidine, aut ostentando præmia
llectare : communire suos locos ; arma, tela, alia,
ut spe pacis amiserat, reficere, aut commercari :
civitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in
præidiis erant, pecunia tentare : prorsus nihil in-
dum, neque quietum pati : cuncta agitare. Igi-
ta genses, quo Metellus initio, Jugurtha pacifi-
cante, præsidium imposuerat, fatigati regis suppli-
s, neque antea voluntate alienati, principes civi-
is inter se conjurant : nam vulgus, uti plerum-
e solet, et maxime Numidarum, ingenio mobili,
otiosum atque discordiosum erat, cupidum nova-
rum rerum, quieti et otio adversum. Dein, com-
stitis inter se rebus, diem tertium constituunt,
quod is festus celebratusque per omnem Africam,
tum et lasciviam magis, quam formidinem
tentabat. Sed, ubi tempus fuit, centuriones tri-
bosque militares, et ipsum præfectum oppidi,
Turpilium Silanum, alius alium domos suas
itant : eos omnis, præter Turpilium, inter epu-
obtruncant : postea milites palantis, inermes,
prope in tali die ac sine imperio, adgrediuntur.
tum plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii
otio talium rerum incitati, quis, acta consilium-
ignorantibus, tumultus ipse et res novæ satis
tebant.

LXVII. ROMANI milites, impreviso metu, in-
gnarique, quid potissimum facerent, trepi-
tantes ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant :

præsidium hostium, portæ ante clausæ fugam prohibebant: ad hoc mulieres puerique pro tectis ædificiorum saxa, et alia, quæ locus præbebant certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissimis infirmissimo generi resisti posse: juxta boni malique, strenui et imbelles inulti obtruncati. In ea tanta asperitate, sævissimis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus: id misericordiane hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parum comperimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior, improbus instabilisque videtur.

LXVIII. METELLUS, postquam de rebus Vagæ actis comperit, paullisper mœstus e conspectu abit; deinde, ubi ira et ægritudo permixta, cum maxuma cura ultum ire injurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et, quam plurimos potest, Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit: et postera die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullo superioribus circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine, et jam abnuentis omnia, docet, "oppidum Vagam non amplius mille passuum abesse; decere illos reliquum laborem æquo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis atque miserrimis, pœnas caperent:" præterea prædam benigne ostendat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo late, pedites quam artissime ire, signa occultare jubet.

LXIX. VAGENSES ubi animum advortere, ad se vorum exercitum pergere, primo, uti erat res, Metellum rati, portas clausere; deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rursum Jugurtham arbitrati, cum

magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii vulgum effusum oppido cedere; alii ad portas festinare; pars turris capere: ira atque prædæ spes amplius, quam lassitudo posse. Ita Vagentes biduum modo ex peridia lætati; civitas magna et opulens pœnæ cuncta, ut prædæ fuit. Turpilius, quem, præfectum oppidi, unum ex omnibus profugisse, supra ostendimus, jussus a Metello causam dicere, postquam sese earum expurgat, condemnatus, verberatusque, capite pœnas solvit: nam is civis ex Latio erat.

LXX. PER idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditioem, quam metu deseruit, acceperat, suspectus regi, et ipse eum suspiciens, novas res cupere; ad perniciem ejus dolum quære; diu noctuque fatigare animum: denique annia tentando, locum sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis; qui plerumque seorsum rege exercitum ducere, et omnis res exsequi solitus erat, quæ Jugurthæ fesso, aut majoribus stricto superaverant: ex quo illi gloria opesque venturæ. Igitur utriusque consilio dies insidiis truitur: cetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, eum inter hiberna Romanorum jussus habebat, ut ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris perculsus, ad tempus non nit, metusque rem impediēbat; Bomilcar simul cupidus incepta patrandi, et timore socii anxius, omisso vetere consilio, novum quæreret, litteras eum per homines fidelis mittit, "mollitiem invidiamque viri accusare: testari deos, per quos pervenisset: præmia Metelli in pestem ac conver-

teret: Jugurthæ exitium adesse, ceterum suam an virtute Metelli periret, id modo agitari: proinde reputaret cum animo suo, præmia, an cruciatus mallet."

LXXI. SED, cum hæc litteræ adlatæ, fortis Nabdalla, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat: ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo curam deinde, uti ægrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam, negotiorum curator, fide acceptusque, et omnium consiliorum, nisi novit sumi, particeps. Qui postquam adlatas litteras audivit, ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introivit: dormiente illo epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit; dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalla, post paulo expectatus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, uti acta, cognovit, primo indicem persequi conatus; postquam id frustra fuit, Jugurtham placandi gratia accedit: "Quæ ipse paravisset perfidia clientis sui præventa:" lacrumans obtestatur "per amicitiam, perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet."

LXXII. Ad ea rex aliter, atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfecit, iram oppresserat; ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Jugurthæ dies, aut nox ulla quieta fuisse: neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori satis credere: civis hostis juxta metuere: circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere: alio atque alio loco, sæpe contra decus regum noctu requiescere: interdum somno excitus, arreptis armis tumultum facere: ita formidine, quasi vecordia, exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomil-
caris et et indicio patefacto ex perfugis cognovit,
ursus, tamquam ad integrum bellum, cuncta pa-
rat festinatque. Marium, fatigantem de profes-
sione, simul et invitum, et offensum sibi, parum
doneum ratus, domum dimittit. Et Romæ ple-
bes, litteris, quæ de Metello ac Mario missæ erant,
cognitis, volenti animo de ambobus acceperant:
imperatorii nobilitas, quæ antea decori, invidia
esse: at illi alteri generis humilitas favorem addi-
derat: ceterum in utroque magis studia partium
quam bona, aut mala sua, moderata. Præterea,
aditiosi magistratus vulgum exagitare, Metellum
in omnibus concionibus capitis arcessere, Marii vir-
utem in majus celebrare. Denique plebes sic ac-
censa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res
adesque in manibus sitæ erant, relictis operibus,
sequebantur Marium, et sua necessaria post illius
honorem ducerent. Ita, perculsa nobilitate, post
cunctas tempestates novo homini consulatus man-
datur: et postea populus a tribuno plebis, Mani-
o Mancino rogatus, QUEM VELLEŢ CUM JUGUR-
THA BELLUM GERERE? frequens Marium iussit.
Mancinus paullo ante Metello decreverat; ea res
contra fuit.

LXXIV. Eodem tempore Jugurtha, amissis
sociis; quorum plerosque ipse necaverat, ceteri
timidine, pars ad Romanos, alii ad regem Boc-
chum profugerant; cum neque bellum geri sine
ministriis posset, et novorum fidem in tanta per-
ticia veterum experiri periculosum duceret, variis
certusque agitabat: neque illi res, neque con-
siliis, aut quisquam hominum satis placebat:
omnia præfectisque in dies mutare: modo advor-

sum hostes, interdum in solitudines pergere : sæpe in fuga, ac post paullo spem in armis habere : dubitare, virtuti popularium, an fide minus crederentur ita, quocumque intenderat, res advorsæ erant. Sed, inter eas moras, repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidæ ab Jugurtha pro tempore parati instructique : dein prælium incipitur. Qua in parte rex adfuit, ibi aliquamdiu certatum ceteri omnes [ejus milites] primo concursu pulsi fugatique. Romani, signorum et armorum alio quanto numero, hostium paucorum potiti : nam ferme Numidas in omnibus præliis pedes magis quam arma tuti sunt.

LXXV. Ea fuga Jugurtha impensius modis rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiæ cultus erat. Quæ postquam Metello comperta, quamquam inter Thalam flumenque proximum, spatio millium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen, spe patrandi belli, [si ejus oppidi potitus foret] omnis asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levare jubet, nisi frumento dierum decem ceterum utres modo, et alia aquæ idonea portare. Præterea conquirat ex agris, quam plurimum potest, domiti pecoris ; eoque imponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc, finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque aquæ porarent ; diem locumque, ubi præstiterint, prædicat. Ipse ex flumine, quam proximum oppido aquam supra diximus, jumenta oneravit : eo modo instructus ad Thalam proficiscitur.

Deinde, ubi ad id loci ventum, quo Numidis præceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta repente cælo missa vis aquæ dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. Præterea commeatus spe amplior; quia Numidæ, sicuti plerique in nova deditiōe, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia magis usi: eaque res multum animis eorum addidit; nam rati sese dis immortalibus curæ esse. Deinde postero die, contra opinionem Jugurthæ, ad l'halam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare: idem nostri facere.

LXXVI Sed rex nihil jam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniæ ex oppido noctu profugit: neque postea in ullo loco amplius una die, aut una nocte moratus, simulabat sese negotii gratia properare; ceterum proditiōem timebat, quam vitare posse celeritate putabat; nam talia consilia per otium, et ex opportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos præliocurrentes, simul oppidum et operibus, et loco munitionum videt, vallo fossaque mœnia circumvenit. Deinde locis ex copia maxime idoneis vineas agere, aggerem jacere, et super aggerem impositis turripus opus et administros tutari. Contra hæc oppidani festinare, parare: prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore præliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti: prædam omnis ab perfugis corrupta. Ii postquam murum crietibus feriri, resque suas adflctas vident, aurum atque argentum, et alia, quæ prima ducuntur,

domum regiam comportant : ibi vino et epulis
 onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt ;
 et quas victi ab hostibus pœnas metuerant eas ipsi
 volentes pependere.

LXXVII. Sed pariter cum capta Thala legati
 ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes
 “ uti præsidium præfectumque eo mitteret : Hamil-
 carem quemdam, hominem nobilem, factiosum
 novis rebus studere ; adversum quem neque im-
 peria magistratuum, neque leges valerent : ni id
 festinaret, in summo periculo suam salutem, illo-
 rum socios fore.” Nam Leptitani jam inde a prin-
 cipio belli Jugurthini ad Bestiam consulem, et
 postea Romam miserant, amicitiam societatemque
 rogatum. Deinde, ubi ea impetrata, semper boni
 fidelesque mansere, et cuncta a Bestia, Albino,
 Metelloque imperata navi fecerant. Itaque ab
 imperatore facile, quæ petebant, adepti. Emissæ
 eo cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius præ-
 fectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum,
 quos accepimus, profugos ob discordias civilis,
 navibus in eos locos venisse : ceterum situm inter
 duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum. Nam
 duo sunt sinus prope in extrema Africa, impares
 magnitudine, pari natura : quorum proxima terræ
 præclara sunt ; cetera, uti fors tulit, alta ; alia in-
 tempestate vadosa. Nam ubi mare magnum esse,
 et levire ventis cœpit, limum arenamque et saxa
 ingentia fluctus trahunt : ita facies locorum cum
 ventis simul mutatur. Ejus civitatis lingua modo
 conversa connubio Numidarum : leges, cultusque
 pleraque Sidonica ; quæ eo facilius retinebant,
 quod præcul ab imperio regis ætatem agebant.

Inter illos et frequentem Namidiam multi vastique loci erant.

LXXIX. SED, quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur, egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare : eam rem locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleræque Africæ imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, nulla specie : neque flumen, neque mons erat, qui finis eorum discerneret ; quæ res eos in magno diuturno bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes fuitæ fugatæque, et alteri alteros aliquantum adtriverant ; veriti, ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per inducias sponzionem faciunt, “ uti certo die legati domo proficiscerentur ; quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur ” Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philænis erat, maturavere iter pergere : Cyrenenses tardius iere. Id secordiane, an casu acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tempestas haud secus, atque in mari retinere. Nam ubi, per loca æqualia et nuda gignentium, ventus coortus arenam humo excitavit, ea magna et agitata, ora oculosque implere solet ; ita prospectu impedito, morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se vident ; et ob rem corruptam domi pœnas metuant ; criminari, Carthaginienses ante tempus domo digressos, conturbare rem : denique omnia malle, quam victi abire. Sed cum Pœni aliam conditionem, tantummodo æquam, peterent, Græci optionem Carthaginiensium faciunt, “ vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur ; vel eadem conditione

seſe, quem in locum velleat, proceſſuros." Philani, conditione probata, ſequē vitamque reipublice condonavere: ita vivi obuti. Carthaginienſes in eo loco Philaniſ fratribus aras conſecravere; alięque illis domi honores inſtituti. Nunc ad res redeo.

LXXX. JUGURTHA poſtquam, amiſſa Thala nihil ſatis firmum contra Metellum putat, per magnas ſolitudines cum paucis proſectus, pervenit ad Gætulos, genus hominum ferum incultumque et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit: ac paulatim conſuefacit ordines habere, ſigna ſequi, imperium obſervare, item alia militaria facere. Præterea regi Bocchi proximos magnis muneribus, et majoribus promiſſis ad ſtadium ſui perducit; quis adjutoribus regem adgreſſus, impellit, uti advorſum Romanos bellum ſuſcipiat. Id ea gratia facilius proſiusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miſerat, ſœdus et amicitiam peti- tum; quam rem opportuniſſimam incepto bello pauci impediverant, cæci avaritia, quis omnia honeſta atque inhoneſta vendere mos erat. Etiam antea Jugurthæ filia Bocchi nupſerat. Verum ea neceſſitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur: quod ſinguli, pro opibus quiſque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures habent; ſed reges eo amplius. Ita animus multitudine diſtrahitur; nulla pro ſocia obtinet: pariter omnes viles ſunt.

LXXXI. IGITUR in locum ambobus placitum exercitus conveniunt: ibi, fide data et accepta, Jugurtha Bocchi animum oratione accendit: "Romanos injuſtos, profunda avaritia, communis omnium hoſtis eſſe: eandem illos cauſſam belli cum

Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, abidinem imperitandi : quis omnia regna advorsa sint : tum sese, paullo ante Carthaginenses, item regem Persen, post. uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem fore.” His atque aliis alibus dictis, ad Cirtam oppidum iter constituunt ; quod ibi Metellus prædam captivosque et impedi-
menta locaverat. Ita Jugurtha ratus, aut, capta urbe, operæ pretium fore ; aut, si Romanus auxilio vis venisset, prælio sese certaturos. Nam callidus et modo festinabat, Bocchi pacem imminuere ; ne moras agitando, aliud, quam bellum, mallet.

LXXXII. IMPERATOR postquam de regum fo-
ietate cognovit, non temere, neque, uti sæpe jam dicto Jugurtha consueverat, omnibus locis pugnan-
ti copiam facit : ceterum haud procul ab Cirta, castris munitis, reges opperitur ; melius ratus, cog-
itis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex
ommodo pugnam facere. Interim Roma per
itteras certior fit, provinciam Numidiam Mario
statam : nam consulem factum, jam antea accepe-
rat. Quis rebus supra bonum atque honestum
perculsus, neque lacrimas tenere, neque moderari
linguam : vir egregius in aliis artibus, nimis mol-
ter ægritudinem pati. Quam rem alii in super-
biam vortebant : alii bonum ingenium contumelia
reccensum esse : multi, quod jam parva victoria ex
manibus eriperetur : nobis satis cognitum, illum
magis honore Marii, quam injuria sua excruciatum,
neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia
illi, quam Mario, traderetur.

LXXXIII. Igitur eo dolore impeditus, et quia
cultitiz videbatur alienam rem periculo suo curare,
legatos ad Bocchum mittit, postulatum, “ Ne sine
caussa hostis populo Romano fieret : habere eum

magnam copiam societatis amicitiaque conjungenda, quæ potior bello esset: quamquam opibus confideret, non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facile, ceterum ægerrime deponere: non in ejusdem potestate initium ejus finem esse: incipere cuivis, etiam ignavo licere deponi, cum victores velint: proinde sibi regnumque confuleret, neu florentis res suas cum Jugurtha perditis misceret." Ad ea rex satis placide verba facit: "Sese pacem cupere, sed Jugurthæ fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, omnis conventura." Rursus imperator contra postulat Bocchi nuncios mittit: ille præbare, partim abnuere. Eo modo sæpe ab utroque missis remissisque nunciis, tempus procedere, et, ex Metelli voluntate bellum intactum trahi.

LXXXIV At Marius, ut supra diximus, opulentissima plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus jussit, antea jam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare: singulos modo, modo universos lædere dictitare, "Sese consulatum ex victis illis spolia cepisse;" alia præterea magnifica pro se, et illis dolentia. Interim quæ bello opus erant, prima habere: postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociisque arcessere: præterea ex Latio fortissimum quemque, plerisque militiæ paucos fama cognitos accire, et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis [secum proficisci.]— Neque illi senatus, quamquam adversus erat, de ullo negotio abnuere audebat: ceterum supplementum etiam lætus decreverat: quia neque plebi militia volenti putabatur, et Marius aut belli utum, aut studia volgi amissurus. Sed ea res frustra sperata; tanta lubido cum Mario eundi plerisque

ovaferat. Sese quisque præda locupletem, victorem domum rediturum, alia hujusmodi animis rahebant: et eos non paullum oratione sua Marius arrexerat. Nam, postquam, omnibus quæ postulaverat, decretis, milites scribere volt, horandi causa simul, et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit. Deinde hoc modo disseruit.

LXXXV. " Scio ego, Quirites, plerosque non eadem artibus imperium a vobis petere, et, postquam adepti sunt, gerere: primo industrios, supplicis, modicos esse; dehinc per ignaviam et superbiam statum agere: sed mihi contra ea videtur. Nam, quo universa respublica pluris est, quam consulatus aut prætura, eo majore cura administrari, quam hæc peti debere. Neque me fallit, quantam cum maximo beneficio vestro negotii sustineam. Bellum parare, simul, et ætario parcere; cogere ad militiam, quos nolis offendere; domi forisque omnia curare; et ea agere inter invidos, occurrentis, perfidos, opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, si si deliquere, vetus nobilitas, majorum facta virtus, cognatorum et adfinium opes, multæ clientelæ, omnia hæc præsidio adsumt: mihi spes omnes memet sitæ, quas necesse est et virtute, et innoptia tutari: nam alia infirma sunt. Et illud inlino, Quirites, omnium ora in me conversa esse: quos bonosque lavere: quippe benefacta mea reipublice procedunt; nobilitatem locum invadendi parare. Quo mihi acrius adnitendum est, ut etque vos copiamini, et illi frustra sint. Ita ad hoc ætatis a pueritia sui, ut omnis labores, pericula consueveram habeam. Quæ ante vestra beneficia gratuito faciebam, ea uti, accepta mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in

potestatibus temperare, qui per ambitionem se
probos simulavere: mihi, qui omnem ætatem
optumis artibus egi, benefacere jam ex consuetu-
dine in naturam vertit. Bellum me gerere cur-
Jugurtha jussistis; quam rem nobilitas ægerrun-
tulit. Quæso, reputate cum animis vestris, num
id mutare melius sit, si quem ex illo globo nobilita-
tis ad hoc, aut aliud tale negotium mittatis, homi-
nem veteris profapiæ ac multarum imaginum,
nullius stipendii: scilicet ut in tanta re, ignarus
omniam, trepidet, festinet, sumat aliquem ex po-
pulo monitorem officii. Ita plerumque evenit, ut
quem vos imperare jussistis, is imperatorem alius
quærat. Ac ego scio, Quirites, qui postquam con-
sules facti sunt, acta majorum, et Græcorum mili-
taria præcepta legere cœperint; homines præpo-
steri. Nam gerere, quam fieri, tempore posteriori
re atque usu prius est. Comparete nunc, Quirites,
cum illorum superbia me homine novum. Quia
illi audire et legere solent, eorum partim vidi, alios
egomet gessi: quæ illi litteris, ego militando didici-
ci. Nunc vos existumate, facta an dicta plura
sint. Contempnunt novitatem meam; ego illorum
ignaviam: mihi fortuna, illis probra objectantur:
quamquam ego naturam unam et communem
omnium existumo, sed fortissimum quemque gene-
rosissimum. Ac, si jam ex patribus Albinis, aut
Bestiæ quæri posset, mene, an illos ex se gignere
maluerint, quid responsuros creditis, nisi, sese libe-
ros quam optimos voluisse? Quod si jure me despi-
ciant, faciant idem majoribus suis, quibus, ut
mihi, ex virtute nobilitas cœpit. Invident honorem
meo; ergo invideant et labori, innocentie, periculis
etiam meis, quoniam per hæc illum cepi. Verum
homines corrupti superbia ita ætatem agunt, quæ

vestros honores contemnant ; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. Ne illi falsi sunt, qui divorfissimas res pariter expectant, ignaviæ voluptatem, et præmia virtutis. Atque etiam cum apud vos, aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione majores suos extollunt : eorum fortia facta memorando clariores sese putant ; quod contra. Nam, quantum vita illorum præclarior, tanto horum recordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet : majorum gloria posteris lumen est, neque bona neque mala in occulto patitur. Hujusce rei ego inopiam patior, Quirites ; verum id, quod multo præclarior est, meamet facta dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adrogant, id mihi ex mea non concedunt : scilicet, quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est ; quam certe peperisse melius est, quam acceptam corrupisse. Equidem ego non ignoro, si jam respondere velint, abunde illis facundiam et compositam orationem fore. Sed, in maximo vestro beneficio, cum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere, ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem, ex animi sententia, nulla oratio lædere potest : quippe vera necesse est bene prædicet ; ipsam vitam moresque mei superant. Sed, quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum honorem, et maximum negotium imposuistis, etiam atque etiam reputate, num id poenitendum sit. Non possum fidei causa imagines, neque triumphos, aut consulatus majorum meorum ostendere ; at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, et militaria dona ; præterea cicatrices adverso corpore. Hæ sunt meæ imagines, hæc nobilitas,

non hæreditate relicta, ut illa illis, sed quæ ego plurimis laboribus et periculis quæsiui. Non sunt composita verba mea: parum id facio; ipsa virtus fatis ostendit: illis artificio opus est, uti turpia facta oratione tegant. Neque litteras Græcæ didici: parum placebat eas discere, quippe quæ ad virtutem doctores nihil profuerunt. At illi multo optima reipublicæ doctus sum; hostem ferire, præsidia agitare; nihil metuere, nisi turpem famam; hiemem et æstatem juxta pati; humi requiescere; eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego præceptis milites hortabor, neque illos arte colam, me opulenter; neque gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium. Namque, cum tu per mollietiam agas, exercitum supplicio cogere, id est, dominum, non imperatorem esse. Hæc atque talia majores vestri faciundo seque remque publicam celebravere. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum æmulos contemnit; et omnis honores non ex merito, sed quasi debitos a vobis repetit. Ceterum homines superbissimi procul errant. Majores eorum omnia quæ licebat, illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui præclaram: virtutem non reliquere; neque poterant: ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ullum, neque pluris pretii coquum, quam villicum, habeo; quæ mihi lubet consistere. Nam ex parente meo, et ex sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriæ, quam divitiarum; arma, non supellectilem decori esse. Quia ergo, quod juvat, quod carum æstumant, id semper faciant;

ament, potent; ubi adolescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviiis, dediti ventri et turpissimæ parti corporis; sudorem, pulverem et alia alia relinquant nobis, quibus illa epulis jucundiora sunt. Verum non est ita. Nam, ubi se omnibus flagitiis dedecoravere turpissimi viri, bonorum præmia ereptum eunt. Ita injustissime luxuria et ignavia, pessimæ artes, illis qui coluere eas, nihil obficiunt; reipublicæ innoxie cladi sunt. Nunc, quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de republica loquar. Primum omnium, de Numidia bonum habetote animum, Quirites. Nam, quæ ad hoc tempus Jugurtham tuta sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, superbiam. Deinde exercitus ibi est, locorum sciens; sed mehercule magis strenuus, quam felix. Nam magna pars avaritia, aut temeritate ducum adtrita est. Quamobrem vos, quibus militaris ætas, adnitimini mecum, et capeßite rempublicam: neque quemquam ex calamitate aliorum, aut imperatorum superbia metus peperit. Egomet in agmine, in prælio consultoridem, et socius periculi vobiscum adero; meque vosque in omnibus rebus juxta geram. Et propeßto, dis juvantibus, omnia matura sunt, victoria, præda, laus: quæ si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos reipublicæ subvenire decebat. Ut enim ignavia nemo immortalis factus: neque quisquam parens liberis, uti æterni forent, optavit; magis, uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicere, Quirites, si timidis virtutem verba addeßent; nam strenuis abunde dictum puto."

LXXXVI. Hujusmodi oratione habita, Marius postquam plebis animos arrectos videt, propere

commeatu, stipendio, armis, aliis utilibus navim onerat: cum his A. Manlius legatum proficisci jubet. Ipse interea milites scribere, non more majorum, neque ex classibus, sed uti cujusque lubidus erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant; quod ab eo genere celebratus auctusque erat; et homini potentiam quærenti egentissimum quisque opportunissimus, cui neque sua curæ quippe quæ nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum majore aliquanto numero, quam decretum erat, in Africam profectus, diebus paucis Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato; nam Metellus conspectum Marii fugerat, ne videret ea, quæ audita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII. Sed consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et præda onustum proficiscitur: omnia ibi capta militibus donat: dein castella et oppida natura et viris parum munita adgreditur: prælia multa, ceterum levia, alia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnx adesse: videre fugientis capi, occidi; fortissimum quemque tutissimum; armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi; gloriam atque divitias quæri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium æqualis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Jugurthæ placuerat, speranti, mox effusos hostis invadi [posse]; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxius licentiusque futuros.

LXXXVIII. METELLUS interea Romam profectus, contra spem suam, lætissimis animis excipitur; plebi patribusque, postquam invidia decelle-

rat, juxta carus. Sed Marius impigre prudenter-
que suorum et hostium res pariter adtendere : cog-
noscere quid boni utrisque, aut contra esset : explo-
rare itinera regum, consilia et insidias antevenire :
nihil apud se remissum, neque apud illos tutum
pati : et Gætulos, et Jugurtham, ex sociis nostris
prædam agentes, sæpe adgressus itinere fuderat,
ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis
exuerat. Quæ postquam gloriosa modo, neque
belli patrandi cognovit, statuit urbis, quæ viris aut
loco pro hostibus. et adversum se opportunissimæ
erant, singulas circumvenire : ita Jugurtham aut
præsidii nudatum, si ea pateretur, aut prælio certatu-
rum. Nam Bocchus nuncios ad eum sæpe miserat,
"Velle populi Romani amicitiam, ne quid ab se
hostile timeret." Id simulaveritne, quo improvisus
gravius accideret, an mobilitate ingenii pacem at-
que bellum mutare solitus, parum exploratum.

LXXXIX. Sed consul, uti statuerat, oppida
castellaque munita adire : partim vi, alia metu,
aut præmia ostentando avortere ab hostibus. Ac
primo mediocria gerebat, existumans, Jugurtham
ob suos tutandos in manus venturum. Sed, ubi
procul abesse, et aliis negotiis intentum accepit,
majora et aspera adgredi tempus visum. Erat in-
ter ingentis solitudines oppidum magnum atque
valens, nomine Capsa, cujus conditor Hercules
abyss memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham
communes, levi imperio, et ob ea fidelissimi habe-
bantur : muniti adversum hostis non mœnibus mo-
re, et armis atque viris, multo magis locorum
peritate. Nam, præter oppido propinqua, alia
omnia vasta, inculta, egentia aquæ, infesta serpenti-
bus : quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia

cibi acrior : ad hoc natura serpentium, ipsa pernicioſa, ſiti magis, quam alia re, accenditur. Ejus potiundi Marium maxuma cupido invaſerat, cum propter uſum belli, tum quia res aſpera videbatur et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperrat, haud diſſimiliter ſitum munitumque ; niſi quod apud Thalam haud longe a mœnibus aliqui fontes erant, Capſenſes una modo, atque ea intra oppidum, jugi aqua, cetera pluvia utebantur. Ibi ibique, et in omni Africa, qui procul a mari incultius agebant, eo facilius tolerabatur, quia Numidæ plerumque lacte et ferina carne veſcebantur, neque ſalem, neque alia irritamenta gulæ quærebant : cibis illis advorſum famem atque ſitim, non lubidini, neque luxuriæ erat.

XC. Igitur conſul, omnibus exploratis, credens diſis fretus ; nam contra tantas difficultates conſilio ſatis providere non poterat ; quippe etiam frumenti inopia tentabatur, quod Numidæ pabulo pecoris magis, quam arvo ſtudent, et quodcumque natum fuerat, jūſſu regis in loca munita contulerant, ager autem aridus et frugum vacuus ea tempeſtate, nam æſtatis extremum erat ; tamen pro rei copia ſatis providenter exornat : pecus omne, quod ſuperioribus diebus prædæ fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit : A Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi ſtipendium et comineatum locaverat, ire jubet ; ſe prædabundum poſt paucos dies eodem venturum. Sic incepto ſuo occulto, pergit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas, æqualiter diſtribuerat : et ex coriis utres uti fierent, curabat : ſimul et inopiam frumenti lenire, et ignaris omnibus, parare, quæ mox uſui forent. Denique ſexto

die, cum ad flumen ventum est, maxima vis utriusque effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse jubet; omnibus sarcinis abjectis, aqua modo seque et jumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, consedit: idem proxima facit: dein tertia, multo ante lucis adventum, pervenit in locum tumultuosum, ab Capsa non amplius duum millium intervallo; ibique, quam occultissime potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed, ubi dies cœpit, et Numidæ nihil hostile metuentes multi oppido egressi; repente omnem equitatum, et cum his velocissimos pedites cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere jubet: deinde ipse intentus propere sequi, neque milites prædari sinere. Quæ postquam oppidani cognovere; res trepidæ, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra mœnia in hostium potestate, cœgere, tanti deditiorem facerent. Ceterum oppidum incensum: Numidæ puberes interfecti; alii omnes venundati: præda militibus divisa. Id facinus contra jus belli, non avaritia, neque scelere consulis admissum; sed quia locus Jugurthæ opportunus, nobis aditu difficilis, genus hominum mobile, insidum, neque beneficio, neque metu coercitum.

XCII. POSTQUAM tantam rem Marius, sine ullo suorum incommodo patravit; magnus et clarus antea, major et clarior haberi cœpit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur: milites, modesto imperio habiti simul, et locupletes, ad cœlum ferre: Numidæ magis, quam mortalem timere: postremo omnes socii atque hostes credere illi aut mentem divinam, aut deorum nutu cuncta obortendi. Sed consul, ubi ea res bene evenit, ad

alia oppida pergit : pauca, repugnantibus Numidis, capit ; plura deserta, propter Capsensium miseras, igni corrumpit : luctu atque cæde omni complentur. Denique, multis locis potitus, a plerisque exercitu incruento, ad aliam rem adgreditur, non eadem asperitate, qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Jugurthæ Bocchique regnum disjungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in imensum editus, uno perangusto aditu relicto : nam omnis natura, velut opere atque consulto præceps. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed ea res forte, quam consilio, melius gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti et fons aquæ ; aggeribus turribusque et aliis machinationibus locus importunus ; iter castellanorum angustum admodum, utrimque præcisum. Vineæ cum ingenti periculo frustra agebantur : nam, cum ex paulum processerant, igni, aut lapidibus corrumpebantur ; milites neque pro opere consistere, propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine periculo administrare : optimus quisque cadere, aut fauciri ; ceteris metus augeri.

XCIII. At Marius, multis diebus et laboribus consumptis, anxius trahere cum animo, omitteretne inceptum, quoniam frustra erat, an fortunam operiretur, qua sæpe prospere usus. Quæ cum multos dies, noctes æstuans agitare, forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum præliantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cochleas : quarum cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio

legundi paullatim prope ad summum montis egres-
sus est. Ubi, postquam solitudinem intellexit,
more humani ingenii, cupido ignara visundi inva-
dit. Et forte in eo loco grandis ilex coaluerat, in-
ter saxa, paullulum modo prona, dein flexa at-
que aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium
natura fert: cujus ramis modo, modo eminentibus
saxis nifus Ligus, castelli planitiem perscribit;
quod cuncti Numidæ intenti præliantibus aderant.
Exploratis omnibus, quæ mox usui fore ducebat,
eadem regreditur, non temere, uti escenderat, sed
tentans omnia et circumspiciens. Itaque Marium
propere adit, acta edocet, hortatur, ab ea parte,
qua ipsa escenderat, castellum tentet: pollicetur
se itineris periculique ducem. Marius cum Li-
gure, promissa cognitum, ex præsentibus misit:
quorum uti cujusque ingenium erat, ita rem dis-
cilem aut facilem nunciavere. Consulis animus
tamen paullum arrestus. Itaque ex copia tubici-
num et cornicinum, numero quinque quam velo-
cissimos delegit, et cum his, præsidio qui forent,
quatuor centuriones: omnis Liguri parere jubet,
et ei negotio proximum diem constituit.

XCIV. SED, ubi ex præcepto tempus visum,
paratis compositisque omnibus, ad locum pergit.
Ceterum illi qui centuriis præerant, prædocti ab
luce, arma ornatumque mutaverant, capite atque
pedibus nudis, uti prospectus nifusque per saxa
facilius foret: super terga gladii et scuta; verum
Numidica ex coriis, ponderis gratia simul, et
offensa quo levius streperent. Igitur prægrediens
Ligus saxa, et si quæ vetustate radices eminebant,
aqueis vincebat, quibus adlevati facilius escende-
rent: interdum timidos insolentia itineris levare
manu: ubi paullo asperior adscensus, singulos

præ se inermos mittere; deinde ipse cum illorum armis sequi: quæ dubia nifu videbantur, potissimus tentare, ac sæpius eadem adscendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur, diu multumque fatigati, tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte quod omnes, sicuti aliis diebus, adversum hostes aderant. Marius, ubi ex nunciis, quæ Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos prælio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere, et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidæ, sæpe antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli mœnibus sese tutabantur, sed pro muris dies noctesque agitare; maledicere Romanis, ac Mario vecordiam objectare; militibus nostris Jugurthæ servitium minari; secundis rebus feroces esse. Interim omnibus Romanis hostibusque prælio intentis, magna utrimque vi, pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente attergo signa canere: ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere; deinde, uti quisque muro proximus erat; postremo cuncti, armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodo sauciare, dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriæ certantes murum petere; neque quemquam omnium præda morari. Sic forte correctâ Marii temeritas, gloriam ex culpa invenit.

XCV. CETERUM, dum ea res geritur, L. Sulla quæstor cum magno equitatu in castra venit; quos uti ex Latio et a sociis cogeret, Romæ relictus erat. Sed, quoniam tanti viri res admonuit, idoneum visum est, de natura cultuque ejus paucis

dicere : neque enim alio loco de Sullæ rebus dicturi sumus ; et L. Sifenna optume et diligentissime omnium qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciæ, familia prope jam extincta majorum ignavia, litteris Græcis atque Latinis juxta atque doctissime eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriæ cupidior : otio luxurioso ; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli : facundus, calidus, et amicitia facilis : ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis : multarum rerum, ac maxime pecuniæ largitor. Atque felicissimo omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit ; multique dubitavere, fortior, an felicior esset : nam, postea quæ fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat differere.

XCVI. Igitur Sulla, ut supra dictum, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, solertissimopus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc, milites benigne adpellare ; multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere : sed ea properantius, quam æs mutuum reddere ; ipse ab nullo repetere : magis id laborare, et illi quam plurimi deberent : joca atque seria tam humillumis agere : in operibus, in agmine neque ad vigilias multus adesse : neque interim, quod prava ambitio solet, consulis, aut cujusquam honori famam lædere : tantummodo neque consilio, neque manu priorem alium pati ; plerosque antea tenere. Quis rebus, brevi, Mario militibusque clarissimus factus.

XCVII. At Jugurtha, postquam oppidum Cap-
tam aliosque locos munitos et sibi utilis simul, et

magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuncio mittit, "quam primum in Numidiam copias adduceret: prælii faciendi tempus adesse." Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque paci rationes trahere; rursus, uti antea, proximos doni corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidia partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo præmio illectus Bocchus, cum magna multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto, Marium jam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua, invadunt: rati noctem, quæ jam aderat, victis sibi munimento fore, et, si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant; contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant; et, priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antequam signum, aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gætuli, non acie, neque ullo more prælii, sed catervatim uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt; qui omnes trepidi improvise metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientis alios ab hostibus defensabant: pars equos descendere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis, quam prælio similis fieri: sine signis, sine ordinibus equites pedites permixti, cedere alios, alios obtruncare, multos, contra adversos acerrume pugnantis, ab tergo circumvenire; neque virtus, neque arma satis tegere, quod hostes numero plures et undique circumfusi: denique Romani veteres, novique, et ob ea scientes belli, si quos locus, aut casus conjunxerat, orbes facere;

atque ita ab omnibus partibus simul testi et instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII. NEQUE in eo tam aspero negotio ter-
ritus Marius, aut magis, quam antea, demisso
animo fuit: sed cum turma sua, quam ex fortissu-
mis magis, quam familiarissimis, paraverat, vagari
passim; ac modo laborantibus suis succurrere,
modo hostis, ubi confertissimi obstiterant, inva-
dere: manu consulere militibus, quoniam impe-
rare, conturbatis omnibus, non poterat. Jamque
dies consumtus erat, cum tamen barbari nihil
remittere, atque, uti reges præceperant, noctem
pro se rati, acrius instare. Tum Marius ex copia
rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui
locus esset, collis duos propinquos inter se occupat:
quorum in uno, castris parum amplo, fons aquæ
magnus erat; alter usui opportunus, quia, magna
parte editus et præceps, pauca munimento quære-
bat. Ceterum apud aquam Sullam cum equiti-
bus noctem agitare jubet. Ipse paullatim disper-
sos milites, neque minus hostibus conturbatis, in
unum contrahit: dein cunctos pleno gradu in col-
lem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti,
prælio deterrentur; neque tamen suos longius abire
sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato,
effusi confedere. Dein crebris ignibus factis, ple-
rumque noctis barbari suo more lætari, exsultare,
strepere vocibus: ipsi duces feroces, quia non
fugerent, pro victoribus agere. Sed ea cuncta
Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu,
magnoque hortamento erant.

XCIX. PLURIMUM vero Marius imperitia ho-
stium confirmatus, quam maxumum silentium
haberi jubet: ne signa quidem, uti per vigili-
as solebant, canere: deinde, ubi lux adventabat, de-
cessis jam hostibus et paullo ante somno captis, de

improvisò vigiles, item cohortium, turmarum legionum tubicines simul omnis signa canentes milites clamorem tollere, atque portis erumperet. Mauri atque Gætuli ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quidquam poterant: ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi vecordia, ceperat. Denique omnes fugatique: arma et signa militaria pleraque capta pluresque eo prælio, quam omnibus superioribus interemti: nam somno et metu insolito impedita fuga.

C. DEIN Marius, uti cœperat, in hiberna; quæ propter commeatum, in oppidis maritumis agere decreverat: neque tamen secors victoria, aut insolens factus; sed pariter ac in conspectu hostium quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistra A. Manlius, cum funditoribus et sagittariis, præterea cohortes Ligurum curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugæ, minime caræ et regionum scientissimi, hostium iter explorabant: simul consul, quasi nullo imposito, omnia providere; apud omnes adesse; laudare, increpare merentis. Ipse armatus intentusque, item milites cogebat: neque secus, atque iter facere, castra munire: excubitu in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites auxilios mittere: præterea alios super vallum in munimentis locare, vigiliis ipse circumire, non diffidentia futuri, quæ imperavisset, quam uti militibus exæquatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius, illo et aliis temporibus belli, pudore magis, quam malo, exercitum cœrcebat: quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars quod a pueri-

tia consuetam duritiam, et alia, quæ ceteri miseras vocant, voluptati habuisset. Nisi tamen res publica pariter, ac sævissimo imperio, bene atque decore gesta.

CI. Igitur quarto denique die, haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt: qua re hostis adesse intellegitur. Sed, quia divorsi redeunt, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant: consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, adversum omnia paratus ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partis distribuerat, ratus ex omnibus æque aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum adtigerant, cohortatus suos, turmatim et quam maxime confertis equis ipse alique Mauros invadunt: ceteri in loco manentes ab jaculis eminus emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites præliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux, filius ejus, adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Jugurtha cum plurimis. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit: ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat: "Nostros frustra pugnare; paullo ante Marium sua manu interfectum:" simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigre occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei, quam fide nuncii terrentur: simulque barbari animos tollere, et in percussos acrius incedere. Jamque paullum ab fuga aberant, cum Sulla, profligatis, quos ad-

vorsum ierat, Mauris ab latere incurrit. Bocchus statim avortitur. At Jugurtha, dum sustentare iuos, et prope jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra, sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, occurrit auxilio suis, quos pelli jam acceperat. Denique hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, viri adflitti: ac multi, vulneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati; niti modo, ac statim concidere: postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus; et inter ea humus infecta sanguine.

CII. POSTRĒA loci consul, haud dubie jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, "Duo quam fidissimos ad eum mitteret: velle de se, et de populi Romani commodo cum is disserere." Ille statim L. Sullam et A. Manlium ire jubet. Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere; ingenium aut avorsum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cujus facundiæ, non ætati a Manlio concessum, pauca verba hujuscemodi locutus: "Rex Bocche, magna nobis lætitia, cum te talem virum di monuere, uti aliquando pacem quam bellum, malles; neu te optimum cum pessimo omnium Jugurtha miscendo commaculares; simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem et illum sceleratissimum persequi. Ad hoc, populo Romano jam inopi visum, amicos, quam servos quærere: tutius rati, volentibus,

quam coactis imperitare. Tibi vero nulla opportunior nostra amicitia; primum, quod procul absumus, in quo offensæ minimum, gratia par, ac si prope adessemus: dein, quod parentes abunde habemus, amicorum neque nobis, neque cuiquam omnium satis. Atque hoc utinam a principio tibi placuisset! profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpeffus esses. Sed, quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet placuisse et vim et gratiam nostram experiri; nunc, quando per illam licet, festina, atque, ut cœpisti, perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum demitte, nunquam populum Romanum beneficiis victum: nam bello quid valeat, tute scis." Ad ea Bocchus placide et benigne; simul pauca prodelfito verba facit: "Se non hostili animo, sed regnum tutatum arma cepisse: nam Numidiæ partem, unde vi Jugurtham expulerat, jure belli suam factam, eam vastari ab Mario pati nequivisse: præterea missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia. Ceterum vetera omittere, ac tum, si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum." Dein, copia facta, animus barbari ab amicis flexus, quos Jugurtha, cognita legatione Sullæ et Manlii, metuens id quod parabatur, donis corruerat.

CIII. MARIUS interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola, obsessum turrin regiam, quo Jugurtha perfugas omnis præsidium imposuerat. Tum rursus Bocchus, seu reputando, quæ sibi duobus præliis venerant, seu admonitus ab amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat,

ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissima erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire jubet; agendarum rerum, et quocumque modo belli componendi licentiam permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur: deinde itinere a Gætulis latronibus circumventi spoliatique, pavidī, sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul, in expeditionem proficiscens, pro prætore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant, sed adcurate ac liberaliter habuit; qua re barbari et famam Romanorum avaritiæ falsam, et Sullam, ob munificentiam in sese, amicum rati. Nam etiam tum largitio multis ignara: munificus nemo putabatur, nisi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quæstori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quæ aut utilia, aut benevolentię credebant, oratione extollunt: dein Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL. ibidem operiuntur.

CIV. MARIUS postquam, infecto, quo intendebat, negotio, Cirtam redit; de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet, item L. Bellienum prætorem Utica, præterea omnis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam fit ab consule: interea induciæ postulabantur. Ea Sullæ et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quæ fluxæ et mobiles semper in adversa mutant. Ceterum Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui

quæstor stipendium in Africam portaverat; duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus cum cetera, tum maxime benignitatem et studium Sullæ lubens accepit. Romæ legatis ejus, postquam errasse regem et Jugurthæ scelere lapsum, deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc modo respondetur: "Senatus et populus Romanus beneficii et injuriæ memor esse solet; ceterum Boccho, quoniam pœnitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum mernerit."

CV. Quis rebus cognitis, Bocchus per litteras a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret; cujus arbitrata de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum præsidio equitum atque peditum, funditorum Balearium: præterea sagittarii et cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa: neque his secus, atque aliis armis, adversum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed itinere, quinto denique die, Volux, filius Bocchi, repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit: qui temere et effuse euntes, Sullæ aliisque omnibus et numerum amplioiorem vero, et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere: timor aliquantus, sed spes amplior, quippe victoribus, et adversum eos, quos sæpe vicerant. Interim equites, exploratum præmissi, rem, uti erat, quietam nunciant.

CVI. Volux adveniens quæstorem adpellat: "Se a patre Boccho obviam illis simul, et præsidio missum." Deinde eum et proximum diem sine metu conjuncti eunt. Post, ubi castra locata, et die vesper erat, repente Maurus incerto voltu ad Sullam adcurrit: "Sibi ex speculatoribus cognitum, Jugurtham haud procul abesse: simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat. — Que hortatur

tur. Illi animo feroci negat "se toties fufum Numidam pertimescere: virtuti fuorum fatis credere: etiam fi certa peftis adelfet, manfurum potius, quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertæ ac forfitan poft paullo morbo interituræ vitæ parceret." Ceterum ab eodem monitus, uti noctu proficifcerentur, confilium adprobat: ac ftatim milites cœnatos elfe, in caftis ignis quam creber- rumos fieri, dein prima vigilia fílentio egredi jubet. Jamque nocturno itinere feffis omnibus, Sulla pariter cum ortu folis cafta metabatur, cum equites Mauri nunciant, "Jugurtham circiter duûm millium intervallo ante confediffe." Quod poftquam auditum, tum vero ingens metus noftros invadit: credere, proditos a Voluce, et infidiis circumventos. Ac fuere, qui dicerent, manu vindicandum, neque apud illum tantum fcelus inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem æftumabat, tamen ab injuria Maurum prohibet: fuos hortatur, "uti fortem animum gererent: fæpe antea paucis strenuis advorfum multitudinem bene pugnatum: quanto fibi in prælio minus peperciffent, tanto tutiores fore: nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maximo metu nudum et cæcum corpus ad hoftis vortere." Deinde Volucem, quoniam hoftilia faceret, maxumum Jovem obteltatus, ut fcleris atque perfidiæ Bocchi teftis adelfet, caftis abire jubet. Ille lacrumans orare, "ne ea crederet: nihil dolo factum, magis calliditate Jugurthæ, cui speculari iter fuum cognitum elfet. Ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et fpec opesque ejus ex patre fuo penderent, illum nihil palam aufurum, cum ipfe filius teftis adelfet: quare optimum factum, videri, per media ejus

castra palam transire : sese, vel præmissis, vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla iturum." Ea res, ut in tali negotio, probata, ac statim profecti : quia de improvviso acciderant, dubio atque hæsitante Jugurtha, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat : præmissus ab Jugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator, et subdole speculatum Bocchi consilia : præterea Dabar, Massugradæ filius, ex gente Masinissæ, ceterum materno genere impar ; pater ejus ex concubina ortus erat ; Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque : quem Bocchus fidum Romanis multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mittit, " paratum sese facere, quæ populus Romanus vellet : colloquio diem, locum, tempus ipse dilegeret : consulta sese omnia cum illo integra habere : neu Jugurthæ legatum pertimesceret : quo res communis licentius gereretur : nam, ab insidiis ejus aliter caveri nequivisse." Sed ego comperior, Bocchum magis Punica fide, quam ob quæ prædicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis adtinuisse, multumque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam traderet : lubricinam advorum nos, metum pro nobis suasisse.

CIX. Igitur Sulla : " Pauca coram Aspare locuturum ; cetera occulte, aut nullo, aut quam paucissimis præsentibus : " simul edocet, quæ responderentur. Postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit, " se missum a consule venisse quæsitum ab eo, pacem, an bellum agiturus foret." Tum rex, uti præceptum, post diem decimum redire jubet ; ac, nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die respondurum : deinde ambo in sua castra digressi.

Sed, ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte arcessitur: ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur: præterea Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia ambobus. Ac statim sic rex incipit.

CX. "NUMQUAM ego ratus sum fore uti rex maximus in hac terra, et omnium quos novi, privato homini gratiam deberem. Et hercle, Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigui. Id imminutum, quod ceteri dolere solent, ego lætor: fuerit mihi eguisse aliquando amicitia tuæ, qua apud animum meum nihil carius habeo. Id adeo experiri licet: arma, viros, pecuniam, postremo quidquid animo lubet, sume, utere: et, quoad vives, numquam redditam gratiam putaveris; semper apud me integra erit: denique nihil, me sciente, frustra voles. Nam, ut ego æstumo, regem armis, quam munificentia, vinci, minus flagitiosum. Ceterum de re publica vestra, cujus curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum umquam volui: finis meos adversum armatos armis tutus sum. Id omitto, quando vobis ita placet: gerite, uti vultis, cum Jugurtha bellum. Ego flumen Mulocham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque Jugurtham id intrare sinam. Præterea, si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis."

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et modice; de pace et de communibus rebus multis differuit. Denique regi patefacit, "quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros: faciundum aliquid, quod illorum magis, quam sua, retulisse videretur: id adeo in promptu esse, quo-

niam Jugurthæ copiam haberet : quem si Romanis tradidisset, fore, uti illi plurimum deberetur ; amicitiam, fœdus, Numidiæ partem, quam nunc peteret, ultro adventuram." Rex primo negitare : " Adfinitatem, cognationem, præterea fœdus intervenisse : ad hoc metuere, ne fluxa fide usus, popularium animos avorteret, quis et Jugurtha carus, et Romani invisi erant." Denique sæpius fatigatus, leniter et ex voluntate Sullæ omnia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissimus, quæ utilia visa, constituent Ita, composito dolo, digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Jugurthæ legatum adpellat : " Sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse conditionibus bellum poni : quamobrem regis sui sententiam exquireret." Ille lætus in castra Jugurthæ venit. Deinde ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, " Jugurtham cupere omnia, quæ imperarentur, facere ; sed Mario parum confidere : sæpe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse. Ceterum si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet : cum talem virum in potestatem haberet, fore, uti jussu senatus atque populi Romani fœdus fieret : neque hominem nobilem, non sua ignavia, sed ob rempublicam in hostium potestate, relictum iri."

CXIII. Hæc Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit ; ceterum dolo, an vere, parum comperimus. Sed plerumque regiæ voluntates, ut vehementes, sic mobiles, sæpe ipsæ sibi adversæ. Postea tempore et loco constituto, [in colloquium uti de pace veniretur] Bocchus Sullam modo,

modo Jugurthæ legatum adpellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. Illi pariter læti, ac spei bonæ pleni. Sed nocte ea, quæ proxima fuit ante diem colloquio decretum, Maurus, adhibitis amicis, ac statim immutata voluntate remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, vultu corporis pariter, atque animo varius: quæ scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse. Tamen postremo Sullam arcessiri jubet, et ex ejus sententia Numidæ insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est, Jugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quæstore nostro, quasi obviis honoris causâ, procedit in tumultum, facillimum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis, inermis, ut dictum, accedit; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati: Jugurtha Sullæ vinctus traditur, et ab eo ad Marium deductus.

CXIV. PER idem tempus adversum Gallos abducibus nostris, Q. Cæpione et M. Manlio, male pugnatum; quo metu Italia omnis contremuerat. Illique et, inde ad nostram memoriam, Romani sic habuere; alia omnia virtuti suæ prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare. Sed, postquam bellum in Numidia confectum, et Jugurtham vinctum adduci Romam nunciatum est, Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia: isque Kalendis Januariis magna gloria consul triumphavit. Ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitæ.

FINIS.

$$\begin{array}{r} 64 \\ \underline{8} \\ 8 \end{array}$$

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10

